

Alina Zavadzka

Maria Wodzyńska
Kolendo

ARCHIWUM PAŃSTWOWE
W BIAŁYMSTOKU

Alina Zavadzka

**Maria Wodzyńska Kolendo
(1894 – 1980)**

Białystok 2020

© Alina Zavadzka
© Archiwum Państwowe w Białymstoku

Projekt okładki:
Bartłomiej Samarski, Łukasz Trzeciak

ARCHIWUM PAŃSTWOWE
W BIAŁYMSTOKU

Maria¹ Kolendo z Wodzyńskich, urodziła się w Warszawie 25 stycznia 1894 roku. Była córką Aleksandra i Augustyny z domu Jamiołkowskiej. W latach 1909-1912 kształciła się w „7-klasowym prywatnym zakładzie naukowym żeńskim I rzędu z kursem gimnazjum żeńskiego Ministerium Oświaty Natalii Porazińskiej w Warszawie”². Świadectwo ukończenia nauki uzyskała 22 czerwca 1912 roku. Następnie podjęła zatrudnienie w szkole powszechnej, jednakże jedynie w charakterze pracownika częściowo wykwalifikowanego, gdyż wykształcenie odebrała „w szkołach prywatnych z wykładem w języku polskim”³.

Dalsze kształcenie i związany z nim rozwój zawodowy Marii przerwał wybuch I wojny światowej. Dwa lata po rozpoczęciu światowego konfliktu, tj. w 1916 r., rozpoczęła pracę nauczycielską w szkole powszechnej utrzymywanej przez Macierz Szkolną we wsi Dmochy-Wochy (wówczas w powiecie ostrowskim), a w 1917 roku przeszła na etat państwowy. W lipcu 1919 roku uczęszczała na wakacyjny kurs metodyczno-pedagogiczny w Ostrowi Mazowieckiej, a 17 kwietnia 1920 roku zdała w Łomży pełny egzamin kwalifikacyjny do zawodu „dla czynnych a niewykwalifikowanych nauczycieli szkół powszechnych”, spełniając w ten sposób wymogi stawiane nauczycielom publicznych szkół powszechnych. W latach 1919-1922 uczyła w siedmioklasowej szkole powszechnej w Ostrowi Mazowieckiej i wykładała język polski oraz historię w tamtejszym Gimnazjum Żeńskim Sejmikowym. Następnie, w latach 1922-1925 zatrudniona była w szkole powszechnej kolejowej w Małkini⁴.

Aktywna zawodowo Maria Wodzyńska kontynuowała swą edukację na Wydziale Pedagogicznym Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, gdzie 28 września 1921 roku została przyjęta w poczet słuchaczy uczelni i zarejestrowana w albumie Wydziału Humanistycznego pod numerem 835. Studiowała dziesięć pełnych semestrów (do 1926 roku). W czasie studiów zajmowała się głównie pedagogiką i historią. Przedstawiła pracę dyplomową pt. *Ewaryst Estkowski jako pedagog* oraz zdała egzaminy dyplomowe z historii pedagogiki, organizacji wychowania i metodyki nauczania historii. Dyplom z wynikiem ogólnym dobrym otrzymała 28 maja 1929 roku.

W międzyczasie (w 1925 roku) Maria przeniosła się do Białegostoku, gdzie do 1931 roku nauczala historii i języka polskiego w Szkole Handlowej im. Mikołaja Kopernika w Białymstoku jednocześnie kierując biblioteką szkolną. Intensywnie przygotowywała się do egzaminu

¹ Początkowo Kolendo formalnie figurowała jako Marianna, by później, dzięki decyzji Wydziału Spraw Wewnętrznych Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku z 12.05.1972 r. (pismo: WSW.II-77/13/72), zmienić imię na „Maria”.

² Archiwum Państwowe w Białymstoku [dalej: APB], *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, sygn. 1, k. 1.

³ Tamże, sygn. 1, k. 2.

⁴ Tamże, sygn. 8, k. 2.

państwowego z historii na nauczyciela szkół średnich ogólnokształcących i seminariów nauczycielskich. Egzamin zdała 24 października 1930 (z wynikiem dostatecznym) i uzyskała dyplom nauczyciela szkół średnich ogólnokształcących i seminariów nauczycielskich.

18 stycznia 1931 roku Maria Wodzyńska w Kościele ewangelicko-reformowanym w Wilnie zawarła związek małżeński z Władysławem Jerzym Kolendo, również nauczycielem. Władysław Jerzy Kolendo urodził się 23 kwietnia 1876 r. w Kałaisie (wówczas gubernia tambowska). Po ukończeniu gimnazjum w Tambowie wstąpił na wydział fizyko-matematyczny uniwersytetu w Kijowie. Za czynny udział w ruchu politycznym (pracował w drukarni jednego z nielegalnych pism) został uwięziony w 1901 roku i przymusowo osiedlony na Kaukazie. W roku 1903 wyjechał do Lwowa, a następnie do Wilna. W czasie I wojny światowej pełnił obowiązki nauczyciela w wileńskich gimnazjach, jednocześnie biorąc udział w organizowaniu oświaty na Litwie. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości uzyskał kwalifikacje zawodowe do nauczania chemii oraz przyrodoznawstwa w ogólnokształcących szkołach średnich i seminariach nauczycielskich. Jako ochotnik kategorii „B” brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 roku. W latach 1919-1927 był radnym Rady Miejskiej Białegostoku. W 1928 roku opuścił Białystok i objął obowiązki wizytatora szkół Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego. Z początkiem roku następnego przeniesiony został na tożsame stanowisko do Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego w Wilnie⁵. Tam też wziął ślub z Marią Wodzyńską, splatając trwale swe losy z tytułową bohaterką niniejszego artykułu.

We wrześniu 1931 roku małżonkowie przenieśli się do Brześcia nad Bugiem, gdyż Władysław Kolendo został mianowany dyrektorem tamtejszego Gimnazjum im. R. Traugutta. Zamieszkali przy ul. Dąbrowskiego 8. Maria Kolendo pracowała wówczas jako nauczycielka historii w kilku szkołach średnich: w Gimnazjum Koedukacyjnym Humanistycznym Rosyjskiego Towarzystwa Dobroczynności w Polsce – Oddział w Brześciu nad Bugiem oraz w brzeskim Prywatnym Koedukacyjnym Gimnazjum Humanistycznym im. Juliana Ursyna Niemcewicza – L. Masłowskiego (lata 1931-1933). 9 czerwca 1933 roku na świat przyszedł Jerzy Władysław Kolendo, pierworodny syn Marii i Władysława. Polski historyk i archeolog specjalizujący się w dziejach starożytnego Rzymu, profesor nauk humanistycznych, wykładowca akademicki. W 1955 roku ukończył studia na Uniwersytecie Warszawskim, a w 1960 roku uzyskał doktorat na tej samej uczelni. Habilitował się w Instytucie Historycznym Polskiej Akademii Nauk i w 1979 roku otrzymał tytuł profesora nauk humanistycznych. W pracy zawodowej związany był z Instytutem Historii PAN, a następnie z Instytutem Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Pracował jako profesor w Ośrodku Badań nad Antykiem Europy Południowo-Wschodniej, wykładał na kilku uczelniach

⁵ Konstanty Kosiński, *Z karty żalobnej. Ś.p. Władysław Jerzy Kolendo*, „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Brzeskiego”, Rok XIV, (2) 120/1937, s. 95; APB, *Materiały Marii Kolendo*, sygn. 17, k. 4, 6, 7, 9, 17.

zagranicznych (m.in. w Paryżu i Padwie). Był członkiem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Polskiej Akademii Umiejętności oraz członkiem honorowym Komitetu Nauk o Kulturze Antycznej Polskiej Akademii Nauk. W 2003 roku przeszedł na emeryturę. Współpracował z wieloma redakcjami periodyków naukowych (m.in. „Archeologia”, „Meander”, „Dialogues d'Histoire”, „Ancienne” i „Palamedes. A Journal of Ancient History”). Zmarł 28 lutego 2014 roku⁶.

W 1933 roku Władysław Kolendo został przeniesiony do Pińska, w związku z czym cała rodzina zmuszona była do zmiany miejsca zamieszkania. Maria podjęła pracę w miejscowym Gimnazjum Państwowym im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, w którym przepracowała kolejne trzy lata (1933-1936). W Pińsku, obok zajęć dydaktycznych, pełniła także funkcję generalnej wychowawczynie dziewcząt. Była wielokrotnie pozytywnie oceniana: „Pani M. Kolendo jest bardzo dobrą nauczycielką, wybitnie uspołecznioną, oddającą duże korzyści szkolnictwu”; „(...) Jako nauczycielka organizuje nauczanie w sposób przemyślany (...) Doborem trafnych metod osiąga dobre wyniki. Jest jedną z najlepszych nauczycielek historii w okręgu (...) Jako wychowawczynie potrafi przyciągnąć młodzież do pracy twórczej mimo pewnej oschłości w stosunkach z uczniami. W stosunkach z rodzicami oddziałowuje wychowawczo. W ostatnim roku jako generalna wychowawczynie potrafiła (...) ułożyć pracę z gronem nauczycielskim i można przypuszczać, że na stanowisku samodzielnym potrafi wywiązać się należycie z obowiązków”⁷.

W lipcu 1936 roku naczelnik wydziału Kuratorium Okręgu Szkolnego Brzeskiego w Brześciu nad Bugiem zaproponował Marii Kolendo przeniesienie się do Białegostoku, gdzie czekała na nią praca nauczycielki w Państwowym Gimnazjum im. Anny z Sapiechów Jabłonowskiej. Rodzina Kolendo powróciła więc do Białegostoku, a Maria objęła stanowisko nauczycielki we wspomnianym już państwowym gimnazjum oraz pełniła funkcję zastępczyni i najbliższej współpracownicy ówczesnej dyrektor szkoły Justyny Dobkowej. 27 listopada tegoż roku umarł Władysław Kolendo pozostawiając Marię z trzyletnim dzieckiem na utrzymaniu.

20 października 1937 roku Kolendo pełniła obowiązki „przełożonej” Państwowego Gimnazjum im. Anny z Sapiechów Jabłonowskiej, a rok później, jako pełniąca obowiązki dyrektora, powołana została na przewodniczącą Państwowej Komisji Egzaminacyjnej mającej przeprowadzić egzamin dojrzałości w tejże placówce.

W całym okresie międzywojennym, poza pracą w szkolnictwie, Maria Kolendo udzielała się również społecznie. Była aktywna w Związku Nauczycielstwa Polskiego – współorganizowała Oddział ZNP w Ostrowi Mazowieckiej (gdzie była sekretarką Związku), należała do oddziałów

⁶ B. Samarski, *Maria Kolendo (1894-1980)*, [w:] B. Samarski, J. Danieluk, *Znani – Nieznani*, Białystok 2016, s. 178.

⁷ Cyt. za: Z. Tomczonek, *Maria Kolendo – pedagog i działacz społeczny (1894-1980)*, „Białostocczyzna” 4/56/1999, s. 138; pisownia oryginalna.

w Brześciu i Pińsku. Udzielała się w Związku Obywatelskiej Pracy Kobiet, a po powrocie do Białegostoku (1936 r.) została członkiem zarządu Związku. Miała także kontakt z organizacją Przysposobienia Wojskowego Kobiet (w 1938 roku w Białymstoku ukończyła nawet Kurs Obrony Przeciwlotniczo-Gazowej III kategorii, organizowany przez Ligę Obrony Powietrznej i Przeciwigazowej⁸).

Po wybuchu II wojny światowej i przejściu Białegostoku pod zarząd ZSRS, Sowieci już w pierwszych dniach stycznia 1940 roku przeprowadzili reformę szkolnictwa. Nie zezwolono na funkcjonowanie szkolnictwa polskiego. Na wzór szkół sowieckich połączono szkoły powszechne ze szkołami średnimi i powołano w ten sposób szkoły dziesięcioletnie i siedmioletnie. Z dniem 13 stycznia 1940 roku Maria Kolendo została zwolniona z obowiązków dyrektora Państwowego Gimnazjum Żeńskiego im. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej. Nie mogła nauczać historii, gdyż przedmiot ten w roku szkolnym 1939/1940 został skreślony z programu nauczania. Od 11 maja do 7 października 1940 r. zatrudniono ją tylko w charakterze bibliotekarki w Białostockim Sowieckim Technikum Handlu i Przemysłu Spożywczego (*Technikum sowieckiej torgowli*), ale w wyniku redukcji etatów stamtąd również została zwolniona. W tej samej placówce uczyła języka rosyjskiego. W roku szkolnym 1940/41 po otwarciu Instytutu Pedagogicznego w Białymstoku, powierzono jej wykłady z historii średniowiecznej na kursach nauczycielskich, trwających do wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej.

Po zdobyciu przez wojska niemieckie Białegostoku, w czerwcu 1941 roku, Maria Kolendo, najpierw sama, potem ze znajomymi nauczycielami, przystąpiła do zbierania wartościowych książek, sprzętów, map i innych pomocy naukowych ze zniszczonych, pozostawionych bez opieki gmachów szkolnych i bibliotecznych, zajmowanych już przez Niemców (zakwaterowywano w nich wojsko, lokowano szpitale). Na terenie miasta powstawały różne urzędy niemieckie, dość szybko powołano Zarząd Miejski (Stadtverwaltung). Przystąpił on do organizowania dalszej struktury w postaci Wydziałów, między innymi Wydziału Oświaty i Kultury (Kultur und Aufklärungsabteilung). Formalnie miał on być pośrednikiem między nauczycielami a władzami okupacyjnymi i zajął się przede wszystkim rejestrowaniem nauczycieli oraz organizacją szkolnictwa. Kolendo uczestniczyła w dwóch posiedzeniach Wydziału, na potrzeby których opracowała bardzo staranny i dokładny projekt odtworzenia w Białymstoku żeńskiego szkolnictwa zawodowego, w oparciu o pomoc Sióstr Misjonarek. Niestety zmiany personalne w Wydziale Oświaty zatrzymały cały ten proces. Utraciwszy nadzieję na zatrudnienie w państwowym szkolnictwie, Kolendo rozpoczęła starania o pracę w Wydziale Paszportowym

---

⁸ APB, *Materiały Marii Kolendo*, sygn. 16, k. 66-67.

Magistratu, który ostatecznie nie został jednak uruchomiony⁹.

Maria Kolendo oraz większość z miejscowych nauczycieli zatrudniła się w instytucji zarządzającej miejską gospodarką lokalową (*Grundstückgesellschaft*), co później ułatwiło proces organizacji systemu tajnego nauczania na terenie Białegostoku. Było to prawie kuratorium podziemnego nauczania, a M. Kolendo stała się jednym z najbardziej czynnych nauczycieli i organizatorów tajnego nauczania w Białymstoku. Na początku sierpnia 1941 roku do Białegostoku przybył ks. Stanisława Hałko, uczestnik podziemia pedagogicznego w Warszawie i przedwojenny dyrektor Gimnazjum i Liceum Państwowego im. Zygmunta Augusta w Białymstoku oraz prezes Koła Dyrektorów białostockich szkół, w celu nawiązania kontaktu z nauczycielami tajnego nauczania. W mieszkaniu Konstantego Kosińskiego odbyło się zebranie, w którym uczestniczyli wyłącznie dyrektorzy przedwojennych szkół średnich: Konstanty Kosiński (gospodarz), Maria Kolendo, Waław Kwapiński, Teodor Markiewicz i Kazimierz Sawicki. Omawiano na nim sposoby pracy konspiracji warszawskiej i możliwości uruchomienia podobnej organizacji na terenie Białegostoku. Jak wspomina Maria Kolendo: „Nie wiedzieliśmy dokładnie wówczas, co będzie można zrobić u nas, ale wszyscy zdawaliśmy sobie sprawę, że cokolwiek nastąpi, uczyć musimy i uczyć będziemy, pozostaniemy na posterunku”¹⁰. Niedługo trwała współpraca z ks. S. Hałko, gdyż w marcu 1942 roku został on aresztowany, a następnie uwięziony w obozie koncentracyjnym - najpierw w KL Stutthof, następnie w Oświęcimiu, gdzie zginął w 1943 roku.

Do aktywnej działalności podziemnej przystąpiono w Białymstoku w październiku 1941 roku. Maria Kolendo wraz i innymi lokalnymi nauczycielami szkół powszechnych i średnich, rozpoczęła we własnym zakresie nauczanie na tajnych kompletach. Tę pracę ułatwił jej kontakt z kolegami z kompletów, pracującymi już we wspomnianym *Grundstückgesellschaft*, *Landgesellschaft* (Urząd do spraw rolnych) czy na innych posadach rządowych, zapewniając sobie formalnie podstawy bytu i zabezpieczając się przed atakami *Arbeitsamtu* (Urząd Pracy). Pierwsze spotkanie w sprawie organizacji kompletu na poziomie gimnazjum odbyło się 3 października 1941 roku w mieszkaniu M. Kolendo przy ul. Mickiewicza 29. Oprócz niej obecni byli: nauczyciel matematyki Konstanty Kosiński, nauczyciel języka polskiego Czesław Pietrasz i nauczycielka biologii Janina Gątkiewiczowa. Omówiono plan pracy dla grupy sześciu uczniów oraz dalszą działalność kompletów. Posiedzenie to zapoczątkowało konkretną pracę w tajnym nauczaniu i od tego momentu akcje konspiracyjne nabrały tempa. Obowiązki wynikające z organizacji tajnego szkolnictwa stały się na tyle zajmujące, że już w listopadzie 1941 roku zmusiły Kolendo do porzucenia pracy w biurze, by w pełni zaangażować się w działalność podziemną. Zajęcia organizowano na podstawie przedwojennych programów i podręczników, zaś metodę nauczania

---

⁹ Tamże, sygn. 62, k. 4-5.

¹⁰ Tamże, k. 9.

dostosowywano do istniejących warunków. Lekcje na poziomie szkoły powszechnej odbywały się w mieszkaniach nauczycieli, rzadko u rodziców, natomiast komplety starsze – zespołów gimnazjalnych i licealnych – w domach uczniów, co zmuszało pedagogów do wędrówek w różne krańce Białegostoku. „I tutaj konspirację należało przeprowadzać ostrożnie, w sposób przemyślany i zorganizowany wspólnie z rodzicami. Na lekcjach trzymano rozłożone gry towarzyskie, aby w razie wejścia przypadkowego, czy celowego Niemca tłumaczyć się zebraniem towarzyskim; albo mieć na stole paterekę z ciasteczkami nie niezjadanymi i otwarty patefon i w pewnym momencie puścić go w ruch, pozorując „Geburstag” z tańcami przy patefonie”¹¹. Sieć kompletów stawała się coraz gęstsza. Komplety na terenie Białegostoku powstały w dzielnicach: Bojary, Piaski, Antoniuk, Białostoczek, Wygoda, Zacisze, okolice dworca kolejowego. Oprócz kompletów w domach prywatnych istniała także tajna komórka na poziomie szkoły podstawowej, gdzie uczęszczały dzieci w wieku 8-14 lat (znajdowała się ona obok sierocińca-przedszkola dla dzieci przy ul. Orzeszkowej w Białymstoku). Niestety Zarząd Miejski nakazał ów budynek zlikwidować, ale przy ul. Wesołej zarejestrowano kolejny obiekt służący jako prywatny sierociniec z przedszkolem. Podobną placówkę wraz z tajną szkołą podstawową prowadziły siostry zakonne przy ul. Dąbrowskiego.

W kwietniu 1942 roku, za pośrednictwem znajomych, Maria Kolendo i Konstanty Kosiński spotkali się z „Panem Władysławem”, delegatem Tajnej Organizacji Nauczycielskiej z Warszawy. „Pan Władysław”, a właściwie Władysław Praga żył w latach 1902-1943. Był dziennikarzem, działaczem politycznym, posłem na Sejm II RP z ramienia PSL „Wyzwolenie”, organizował koła Stronnictwa Ludowego w woj. białostockim. W czasie okupacji niemieckiej organizował tajne nauczanie¹². Podczas wspomnianego spotkania Maria Kolendo zdała mu szczegółowe sprawozdanie ze stanu oświaty w Białymstoku i innych ośrodkach województwa. Zakomunikowała też, że nauczanie konspiracyjne odbywało się w bardziej spontaniczny sposób, starano się nie narażać osób na niebezpieczeństwo, choć indywidualne aresztowania były, niestety, dość częste. Spotkanie to dało białostockim nauczycielom moralne i finansowe wsparcie, a „Pan Władysław” upoważnił ich do zorganizowania nauczania na obszarze całego województwa.

Wkrótce ukształtowała się więc Wojewódzka Organizacja Tajnego Nauczania z siedzibą w Białymstoku [dalej: WOTN], by koordynować działania dydaktyczne i organizacyjne podziemnego nauczania na terenie Białostoczczyzny. Zwrócono również uwagę na sprawę nauczycieli w getcie białostockim. Maria Kolendo wchodziła w skład władz organizacji i jako jedyna kobieta w zarządzie wzięła na siebie większość funkcji reprezentacyjnych WOTN. Utrzymywała kontakty z Delegaturą Rządu na Kraj i tajnymi organizacjami z Warszawy. Później powołano

¹¹ Tamże, k. 12, pisownia oryginalna.

¹² B. Samarski, *dz. cyt.*, s. 181.

w Białymstoku, podporządkowaną Departamentowi Oświaty i Kultury w Warszawie, Komisję Oświaty i Kultury Okręgu Białostockiego. M. Kolendo objęła funkcję kierowniczą tej komisji (obok niej w skład Komisji weszli: Konstanty Kosiński, Ryszard Wroczyński i Seweryn Gasztowt). Organizowanie struktur terenowych nauczania odbywało się w zupełnej konspiracji, dlatego członkowie Powiatowych Komisji Oświaty i Kultury w sprawach urzędowych używali pseudonimów. Po aresztowaniu i straceniu „Pana Władysława”, białostocka siatka na pewien czas utraciła kontakt i wsparcie Centrali. W maju 1943 roku Maria Kolendo była powołana w skład komisji egzaminacyjnej pierwszego w mieście egzaminu maturalnego, zorganizowanego dla jednej z podopiecznych (oprócz niej komisję tworzyli: Czesław Pietrasz, Henryk Ferencowicz, Zenon Krassowski). Odbywał się on w mieszkaniu lekarki Berty Szaykowskiej, przy ul. Mazowieckiej 7. Niecały miesiąc później, 4 lipca, świeżo powołana Okręgowa Komisja Egzaminacyjna przeprowadziła w mieszkaniu Janiny Unger przy ul. Staszica kolejny egzamin maturalny, tym razem przystąpiło do niego sześciu abiturientów.

10 lipca 1943 roku rozpoczęły się w Białymstoku masowe aresztowania, obejmujące prawie wyłącznie inteligencję. Z poszczególnych instytucji na terenie miasta zatrzymywano po kilka osób narodowości polskiej. Jak podaje w swych wspomnieniach Maria Kolendo: „Niemcy (...) skazali na śmierć 80 osób spośród inteligencji jako przedstawiciele ruchu oporu, ale w rzeczywistości było ich znacznie więcej, ponad 400 osób”¹³ (wśród ofiar znalazło się wielu nauczycieli tajnych kompletów, a nawet jeden z niedawno egzaminowanych maturzystów). W takich okolicznościach należało na pewien czas przerwać działalność konspiracyjną, a zaostrażająca się sytuacja zmusiła Marię Kolendo do opuszczenia Białegostoku. Dodatkowo na decyzję tę wpłynęła nieprzychylność właścicielki jej dotychczasowego mieszkania. M. Kolendo później pisała w swych wspomnieniach: „Mieszkałam przy ulicy Mickiewicza w domu znanych w mieście volksdeutsch’ów, którzy wiedzieli o mojej pracy, bo dużo osób codziennie przychodziło do mnie, przechodząc tuż pod ich oknami. Właścicielka domu była dla mnie w oczy zawsze uprzejma i miła, ale wobec sąsiadów nazywała mnie „zażartą Polką” i mawiała często: „Niech ona nie myśli, że długo będzie mogła prowadzić swoje szkółki, bo Polski już nie będzie”¹⁴. Wyjechała do Orli koło Bielska, a gdy sytuacja w powiecie bielskim okazała się równie niebezpieczna, Maria zdecydowała się na powrót do Białegostoku, przenosząc się na obrzeża miasta, zamieszkała przy ul. Wasilkowskiej.

Nowy rok szkolny 1943/1944, rozpoczął się w bardzo ciężkiej atmosferze. Zachowując wszelkie środki ostrożności postanowiono wrócić do pracy konspiracyjnej. W nowym lokum Kolendo, przy ul. Wasilkowskiej, odbywały się zebrania „sztabowe” Komisji Oświaty i Kultury

¹³ APB, *Materiały Marii Kolendo*, sygn. 68, k. 33.

¹⁴ Tamże, k. 34, pisownia oryginalna.

Okręgu Białostockiego, spotkania z przedstawicielami komitetów powiatowych oraz zaprzysiężenia członków siatki podziemnej. W ogrodzie gospodarzy posiadłości ukrywano księgi rachunkowe i archiwum organizacji. Notatki dotyczące aktualnych spraw Maria przechowywała wśród zabawek syna (ważne materiały statystyczne niekiedy ukrywała we wnętrzu szmacianego misia), któremu poświęciła nawet dość obszerny fragment swoich wspomnień: „O, gdyby Miś nasz mógł przemówić w swoisty sposób i opisać swoje wrażenia na wzór „Plastusiowego pamiętnika” opowiedziałby dużo ciekawych rzeczy z historii tajnego nauczania na Białostocczyźnie (...). W jego obecności tyle młodzieży i ludzi przesunęło się przez moje mieszkanie w różnych sprawach (...). Był świadkiem radości i smutku (...). Widział często i lzy mego synka, który wyczekiwał samotnie na matkę nie wracającą do domu z lekcji mimo opóźnionej pory, co często się zdarzało. Pamiętnik Misia byłby bardzo ciekawy”¹⁵.

Z czasem lokalnej siatce udało się odnowić kontakt z Centralą. „Pana Władysława” zastąpił „Pan Jan” (Jan Procakiewicz). W tym czasie sieć tajnego nauczania obejmowała już wszystkie większe miasta, powiaty i gminy województwa białostockiego i to na wszystkich poziomach nauczania: podstawowego i średniego. Organizacja objęła więc powiaty: Białystok, Augustów, Suwałki, Bielsk, Grajewo, Grodno, Wołkowysk, Sokółka, Wysokie Mazowieckie, a także powiat łomżyński woj. warszawskiego¹⁶. Tak znaczny rozrost sieci podziemnego szkolnictwa nakładał jednak wiele obowiązków na barki członków Komisji Okręgowej: przyjmowanie egzaminów od uczniów podległych placówek, przygotowywanie programów nauczania i środków dydaktycznych, wyjazdy i wizytacje w terenie. Jednocześnie sytuacja materialna samych nauczycieli była bardzo trudna, dlatego Maria Kolendo, oprócz funkcji organizacyjnych, sama prowadziła także lekcje historii na tajnych kompletach klas licealnych (za godziny lekcyjne nauczyciele pobierali pieniądze, a pracę administracyjną traktowano jako pracę społeczną, bezinteresowną).

Wiosną 1944 roku nastąpiła fala aresztowań uczniów z kompletów licealnych. Podczas przesłuchań wypytywano ich m.in. o M. Kolendo i K. Kosińskiego. Członkowie Komisji Okręgowej zmuszeni więc byli zachowywać szczególnie środki ostrożności w obawie przed aresztowaniem. M. Kolendo postanowiła nocować w specjalnie przygotowanym tajnym pokoju, urządzonej w stodole swoich gospodarzy. W takich warunkach wytrzymała dwa miesiące. Tym samym uniknęła aresztowania, a także mogła kierować działaniami Komisji Oświaty i Kultury Okręgu Białostockiego aż do wyzwolenia Białegostoku przez wojska sowieckie w lipcu 1944 roku. Dzięki takiej postawie egzaminy maturalne były nieprzerwanie przeprowadzane do końca okupacji niemieckiej. Tajna Komisja egzaminacyjna wydała łącznie 45 świadectw dojrzałości: 22 – Wydziału

¹⁵ Tamże, k. 44, pisownia oryginalna.

¹⁶ Maria Kolendo napisała później wiele referatów i artykułów na temat tajnej oświaty na terenie miasta Białegostoku oraz poszczególnych powiatów województwa (większość z nich została opublikowana).

Matematyczno-Fizycznego, 18 – Wydziału Humanistycznego, 5 – Wydziału Przyrodniczego¹⁷.

Pod koniec II wojny światowej, wraz z systematyczną ewakuacją Niemców, organizacja starała się ratować książki oraz przyrządy do ćwiczeń fizycznych i chemicznych, a także zabezpieczyć pomoce naukowe, gdyż okupanci podczas wycofywania się niektóre gmachy szkolne palili. Niestety w płomieniach stanęło wiele budynków urzędowych, instytucji niemieckich zrzeszających „cenne urządzenia gabinetów fizycznych, chemicznych, przyrodniczych, geograficznych i inne pomoce naukowe, na które oczy niejednego nauczyciela zwracały się z pragnieniem ulokowania ich w swoich szkolnych gabinetach w polskich jawnych szkołach”¹⁸.

W czasie okupacji niemieckiej, oprócz organizacji tajnego nauczania, Maria Kolendo w miarę możliwości współpracowała także z bardziej aktywnymi, bezpośrednimi uczestnikami ruchu oporu. Pomagała w pracach Wojskowej Służby Kobiet, aktywnie uczestniczyła w zbiorce leków, odzieży czy żywności, współorganizowała kursy sanitarne wśród młodzieży uczącej się¹⁹. Przez cały ten okres posługiwała się swoim prawdziwym nazwiskiem, natomiast w działalności konspiracyjnej, w związku z zajmowanym w Komisji Oświaty i Kultury Okręgu Białostockiego stanowiskiem, występowała pod pseudonimem „Hera”. Po wojnie, Okręgowa Komisja Weryfikacyjna powołana przy Kuratorium Okręgu Szkolnego w Białymstoku, orzeczeniem z 15 lutego 1946 roku zaliczyła jej do stażu zawodowego, w podwójnym wymiarze lat, czas pracy w zorganizowanym tajnym nauczaniu, tj. okres od 1 września 1941 roku do 31 sierpnia 1944 roku²⁰.

Po zakończeniu wojny Maria Kolendo rozpoczęła pracę w szkolnictwie w Białymstoku już w nowych warunkach administracyjnych. Jerzy Sztachelski, organizujący z ramienia PKWN administrację cywilną miasta, zaproponował Marii Kolendo i Konstantemu Kosińskiemu współpracę przy organizowaniu szkolnictwa powojennego, jednak ci prosili go, by pozwolił im zostać zwykłymi szeregowymi nauczycielami. Razem ze znajomymi z podziemia przystąpiła więc Maria do organizowania powojennych szkół: Liceum Ogólnokształcącego Koedukacyjnego dla Młodzieży, Liceum Ogólnokształcącego dla Dorosłych, Liceum Pedagogicznego, Gimnazjum Handlowego i Gimnazjum Krawieckiego. Nieco później (październik 1944 r.) została nauczycielką historii w Gimnazjum Nr 2 i Gimnazjum dla Dorosłych w Białymstoku.

17 grudnia 1944 roku Maria Kolendo została zatrzymana i odprowadzona do siedziby NKWD przy ul. Ogrodowej. W trakcie śledztwa wypytywano ją m.in. o kontakty z członkami Delegatury Rządu RP na Kraj i przynależność jej samej do tej organizacji. Do 26 grudnia 1944 roku

¹⁷ M. Kolendo, *Oświata i tajne nauczanie w Białymstoku w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, red. J. Antoniewicz, J. Joka, t. II, Białystok 1970, s. 84.

¹⁸ APB, *Materiały Marii Kolendo*, sygn. 68, s. 62, pisownia oryginalna.

¹⁹ Tamże, sygn. 16, s. 68.

²⁰ B. Samarski, *dz. cyt.*, s. 183-184.

była przetrzymywana w białostockim więzieniu, a następnie – została wywieziona w głąb ZSRS. Umieszczono ją w obozie pracy w okolicach Stalinogorska (Nowomoskowsk, środkowa Rosja, obwód tulski), gdzie na wyczerpującej pracy spędziła dziewięć miesięcy. W swoim „Pamiętniku nauczyciela. Wspomnienia z lat 1941-1944” tak z perspektywy opisała moment aresztowania: „Wszystko, co przeżyłam w obozie koncentracyjnym na terenie ZSRR, a wiele było złego w tych przeżyciach, przebaczyłam już władzom radzieckim... Ale nie mogę przebaczyć tej chwili, kiedy ujrzałam tragiczny wyraz twarzy mego chorego dziecka, gdy zobaczył NKWD-dzistów wchodzących ze mną do mieszkania. Nie zapomnę nigdy jego rozpaczliwego łkania i tych obficie płynących łez, gdy go ubierałam i tłumaczyłam, że musi pójść do znajomych. A potem wyciągnięte w moim kierunku ręce i szarpanie się z trzymającymi go funkcjonariuszami NKWD, gdy pozostali siłą wypychali mnie za drzwi”²¹.

Do kraju wróciła pod koniec września 1945 roku, wyczerpana i ciężko chora. Po siedmiu tygodniach powróciła jednak do zdrowia. Jak sama wspomina, pomagali jej znajomi, uczniowie i uczennice, szczególnie kurator Eugenia Krassowska. Objęła obowiązki dyrektora białostockiego Państwowego Gimnazjum i Liceum dla Dorosłych, które pełniła przez cały rok szkolny 1945/1946. W tejsze placówce powołano ją na przewodniczącą Państwowej Komisji Egzaminacyjnej mającej przeprowadzić egzamin dojrzałości. W lutym 1946 roku Maria Kolendo przeżyła ponowne aresztowanie. Z siostrą została zatrzymana przez funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa. Spędziwszy noc w piwnicach gmachu UB została zwolniona, głównie dzięki interwencji przedstawicieli Kuratorium i Związku Nauczycielstwa Polskiego. Później kilkakrotnie była jeszcze wzywana do siedziby UB, gdzie wyjaśniono, że jej aresztowanie było zwyczajną pomyłką (!), a ją samą proszono o złożenie relacji z działalności podziemnej i jej związków z organizacjami konspiracyjnymi, szczególnie z AK. Równolegle przesłuchiowano białostockich nauczycieli, koleżanki i kolegów Marii Kolendo, których wypytywano o jej działalność w okresie okupacji niemieckiej.

Z dniem 1 lipca 1946 roku Maria Kolendo została przeniesiona do Kuratorium Oświaty. Powierzono jej obowiązki Wizytatora Szkół Białostockiego Okręgu Szkolnego²². Jako wizytator żeńskich szkół zawodowych podjęła pracę w Dyrekcji Okręgowego Szkolenia Zawodowego w Białymstoku (dalej: DOSZ). W tym czasie aktywnie włączyła się do pracy i czynnie organizowała od podstaw na terenie województwa sieć szkolnictwa zawodowego (m.in. w Ełku, Olecku, Łomży, Suwałkach) oraz przygotowywała materiały dydaktyczne dla dyrektorów i wizytatorów szkół zawodowych. Sama też wygłaszała referaty dydaktyczne oraz hospitaowała szkoły. 1 stycznia 1949 roku, na własną prośbę, przeniesiona została na stanowisko nauczycielki w Państwowym

²¹ Tamże, sygn. 68, k. 74, pisownia oryginalna.

²² *Pismo Kuratorium Okręgu Szkolnego Białostockiego w Białymstoku Nr. O. Pers. 10016/46 z 4.07.1946 r.*

Trzyletnim Liceum Administracyjno-Handlowym I Stopnia w Białymstoku. W 1951 roku Kolendo zorganizowała przy DOSZ Okręgowy Ośrodek Doskonalenia Kadr Pedagogicznych i została jego pierwszym dyrektorem. W przedsięwzięciu tym pomagali jej nauczyciele, a nawet dawni uczestnicy tajnego nauczania²³. „Tego rodzaju placówka oświatowa przy DOSZ-u wymagała poświęcenia dużo czasu i wysiłku: zorganizowanie sekcji poszczególnych przedmiotów nauczania, gromadzenie biblioteki książek humanistycznych i technicznych, pomocy naukowych itp.”, pisała później w swoich materiałach biograficznych²⁴.

Niestety w grudniu 1951 roku w ciągu jednego tygodnia Maria Kolendo dwukrotnie była zatrzymywana przez UB na dwunastogodzinne, nocne przesłuchania. Zbiegło się to w czasie ze szcześcińskim procesem Henryka Jastrzębskiego, członka AK Okręg Białystok (ps. „Gryf”) i wicewojewody białostockiego z ramienia Delegatury Rządu na Kraj. W czasie śledztwa opowiadał o swej współpracy z białostockim podziemiem szkolnym i kontaktach z M. Kolendo. Podczas przesłuchań oświadczonej Marii Kolendo, że jest „szkodliwym elementem”, a wszystko, co robiła dla szkolnictwa, „to robota na szkodę Polski Ludowej”. W związku z powyższym zażądano, by zrezygnowała z funkcji dyrektora Okręgowego Ośrodka Doskonalenia Kadr Pedagogicznych. Niedługo później stosowne podanie wpłynęło do dyrekcji DOSZ. Marii Kolendo pozostała więc wyłącznie pracą pedagogiczną – zatrudniła się w białostockim Technikum Mechanicznym, gdzie od września 1953 roku prowadziła lekcje historii, stale utrzymując jednak związki z Okręgowym Ośrodkiem Doskonalenia Kadr Pedagogicznych (formalnie pozostawała kierownikiem Sekcji Historycznej).

W 1959 roku Kolendo ciężko zachorowała na astmę. Przeszła na emeryturę, pozostawiając sobie część obowiązków pedagogicznych (w wymiarze dziesięciu godzin lekcyjnych tygodniowo). Przez trzy kolejne lata łączyła te obowiązki z pracą nad monografią Technikum Mechanicznego, obejmującą lata 1921-1961²⁵. W tym czasie stan jej zdrowia pogorszył się na tyle, że musiała zrezygnować z dalszej pracy dydaktycznej. Cały więc swój czas i energię poświęciła na gromadzenie materiałów i gruntowne badanie nad odtworzeniem i utrwaleniem wiedzy o działalności konspiracyjnej, jakim było tajne nauczanie na Białostocczyźnie w okresie okupacji niemieckiej.

Swoje badania rozpoczęła wraz z podjęciem w 1960 roku działalności w Okręgowej Komisji Historycznej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Białymstoku. Opracowywała wzory ankiet dotyczące pracy w tajnym nauczaniu. Formularze rozesłano do nauczycieli Okręgu Białostockiego i w ten sposób uzyskano szczegółowe odpowiedzi od osiemdziesięciu uczestników konspiracyjnego szkolnictwa, które skutecznie wykorzystywano później w opracowaniach

²³ APB, *Materiały Marii Kolendo*, sygn. 68, k. 76.

²⁴ Tamże, sygn. 16, k. 17, pisownia oryginalna.

²⁵ Monografia ta nie została jednak opublikowana.

naukowych poświęconych przedmiotowemu zagadnieniu. W 1966 roku zorganizowano obchody 25. rocznicy przystąpienia nauczycielstwa polskiego do tajnej oświaty okresu okupacji hitlerowskiej. Podczas uroczystej sesji popularno-naukowej Maria Kolendo wygłosiła referat pt.: „Z dziejów tajnego nauczania w okresie okupacji hitlerowskiej na Białostocczyźnie”. Dalsze prace nad tematem prowadziła z jeszcze większym zaangażowaniem. Najpierw były to jej własne wspomnienia związane z tajnym nauczaniem, a później gromadziła wspomnienia innych członków, poprzez nawiązywanie korespondencji, zbieranie fotografii i innych dokumentów źródłowych. W swoich artykułach i wystąpieniach analizowała sprawy związane z organizacją oraz realizacją tajnego nauczania. Charakteryzowała komplety tajnego nauczania, omawiała trudności związane z nauczaniem, podkreślała ofiarność i poświęcenie nauczycieli oraz organizatorów, uczniów i ich rodziców. Opracowała biogramy, które ukazały się drukiem: Konstantego Kosińskiego oraz Michała Motoszko. Napisała szereg prac o organizacji, warunkach i prowadzeniu tajnego nauczania w Białymstoku i powiatach: Bielsk Podlaski, Grajewo, Sejny, Grodno, Wołkowysk. Jedną z najważniejszych prac poświęconych konspiracyjnemu nauczaniu to artykuł „Oświata i tajne nauczanie w Białymstoku w okresie okupacji hitlerowskiej”²⁶.

Pracowała nieprzerwanie niemal do końca życia, ostatnie notatki pochodzą z lutego 1980 roku i dotyczą projektu Izby Pamięci Nauczycieli Tajnego Nauczania. W aktach M. Kolendo znajduje się opracowany przez nią pod koniec 1978 roku wstępny projekt Izby Pamięci mającej powstać przy Szkole im. Nauczycieli Tajnego Nauczania w Białymstoku²⁷. Zmarła 20 marca 1980 roku, w wieku 86 lat. Za swą wieloletnią pracę, zaangażowanie i wkład w rozwój szkolnictwa regionalnego została wielokrotnie wyróżniona i uhonorowana odznaczeniami państwowymi.

Spuściznę po Marii Kolendo, zgodnie z jej wolą, przekazał do Archiwum Państwowego w Białymstoku w kwietniu 1980 r. syn zmarłej – prof. Jerzy Kolendo²⁸. Do uzupełnienia danych biograficznych matki Jerzy Kolendo dodatkowo przekazał w sierpniu 1984 roku jej dokumenty osobiste: dyplomy, świadectwa, legitymacje i inne pisma związane z pracą zawodową. Jest to ok. 1,5 m.b. akt, zebranych pod wspólnym, niepozostawiającym wątpliwości tytułem *Materiały Marii Kolendo*. Przedmiotowa spuścizna w ewidencji Archiwum Państwowego w Białymstoku otrzymała numer 750.

²⁶ Pelen spis prac Marii Kolendo znajduje się na końcu jej biogramu.

²⁷ APB, *Materiały Marii Kolendo*, sygn. 16, k. 23-27.

²⁸ Zob.: A. Sztachelska-Kokoczek, *Maria Kolendo i jej spuścizna aktowa*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. XXIX, z. 2, 1986, s. 206-214. Dzięki wspomnianym materiałom Maria Kolendo doczekała się kilku biogramów: Z. Tomczonek, *Maria Kolendo – pedagog i działacz społeczny*, s. 135-142; także, *Marianna Maria Kolendowa (1894-1980) – nauczycielka*, [w:] *Słownik biograficzny białostocko-lomżyński*, z. 1, red. A.Cz. Dobroński, Białystok 2002, s. 70-74; B. Samarski, *dz. cyt.*, s. 175-207; A. Samsel, *Maria Kolendo (1894-1980) – nauczycielka, dokumentalista, publicysta, społecznik*, [w:] *Związki i organizacje nauczycielskie w okresie PRL-u*, red. P. Goldyn, Kalisz 2017, s. 7-21; *Kolendo Maria*, [w:] *Słownik Biograficzny Kobiet Kultury. Białystok i województwo podlaskie*, cz. I, red. M. Dajnowicz, M. Siedlecki, W. Wróbel, Białystok 2017, s. 103-110.

Materiały gromadzone przez Marię Kolendo mają różnorodny charakter i wiążą się z poszczególnymi etapami jej pracy zawodowej, społecznej i badawczej nad dziejami tajnego nauczania. Wstępnie możemy je podzielić na: materiały biograficzne, materiały z życia codziennego Białegostoku w okresie międzywojennym, materiały związane z tajnym nauczaniem oraz z działalnością pedagogiczną i społeczną tytułowej bohaterki.

Do materiałów biograficznych Marii Kolendo należą dyplomy i świadectwa potwierdzające jej rozwój zawodowy i uzupełnianie wykształcenia pedagogicznego oraz inne dokumenty osobiste: m.in. dowód tożsamości wystawiony w 1926 roku, poświadczenie obywatelstwa polskiego, legitymacja nauczycielska wystawiona w Brześciu nad Bugiem, czy legitymacja członkowska związku zawodowego, wystawiona przez władze sowieckie w 1939 roku. W materiałach biograficznych znajdują się także dokumenty i inne archiwalia (związane z przebiegiem pracy zawodowej i społecznej) dotyczące Władysława Kolendo, męża Marii. Swoistą ciekawostką są własne, autorskie notatki biograficzne bohaterki, jej fotografie w gronie znajomych i uczennic, a także – a może przede wszystkim – pamiętnik pisany w latach 1941-1944.

Dokumenty dotyczące Białegostoku okresu międzywojennego są związane z pracą nauczycielską Marii Kolendo w miejscowych placówkach, jak i początkami zbierania informacji na temat szkolnictwa w mieście. Wśród tej grupy materiałów znajdziemy także liczne fotografie Białegostoku i okolic, gdyż Kolendo skrupulatnie zbierała fotografie szkół, w których pracowała (m. in. bogaty jest zbiór fotografii związany z jej pracą w Średniej Szkole Handlowej w Białymstoku w latach 1925-1931, ofiarowany Marii przez Sekcję Miłośników Fotografii Spółdzielni Uczniowskiej). Oprócz zdjęć gromadziła też i inne materiały związane z pracą w Państwowym Liceum i Gimnazjum Żeńskim im. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej w Białymstoku (w latach 1937-1939) oraz z opracowaniem monografii technikum mechanicznego (w latach 1921-1961). Cennym przyczynkiem do badań dziejów szkolnictwa na Białostocczyźnie jest korespondencja z nauczycielami sięgająca nawet 1910 roku, relacje, listy ze wspomnieniami o tajnym nauczaniu w okresie zaboru, notki o nauczycielach oraz tajnym kółku młodzieży „Zorzan”, kontynuującym działalność i tradycje filareckie.

Duża część przekazanego do Archiwum zbioru, co oczywiste, poświęcona została tajnemu nauczaniu i stanowi niezwykle cenne źródło wiedzy o jego organizacji na Białostocczyźnie. Problematyka ta jest niezmiernie interesująca, jak i ważna dla oświaty, dziejów narodu, dziejów regionu. Maria Kolendo, jak wynika z przekazanej spuścizny, prowadziła ożywioną korespondencję ze 194 uczestnikami tajnego nauczania z terenu województwa. Pozwoliło jej to

na rozpoczęcie i pogłębianie badań o tajnym nauczaniu w poszczególnych powiatach Białostocczyzny. W omawianym zbiorze zachowane są także życiorysy i zdjęcia pojedynczych nauczycieli tajnego nauczania, informacje na temat tajnych władz oświatowych AK, wspomniane już opracowania dotyczące rozwoju oświaty w Białymstoku i w poszczególnych powiatach województwa (w tej grupie archiwaliów znajdziemy po kilka różnych wersji gotowych opracowań przekrojowych, wykazy nauczycieli i uczniów, korespondencję z innymi nauczycielami oraz nadbitki prac opublikowanych).

Obok własnych wspomnień o tworzeniu i funkcjonowaniu nauczania w konspiracji Maria Kolendo starała się dodatkowo pokazać, a już na pewno udokumentować, tło historyczne, rzeczywistość polityczną Białegostoku na przełomie kilku okresów historycznych. Ważnym elementem jej zbioru są, wspomniane wcześniej, unikatowe fotografie, te szczególnie: organizatorów i nauczycieli tajnego nauczania, zdjęcia uczniów, domów, w których odbywały się lekcje na tajnych kompletach, jak i ogólne, poglądowe: fotografie Białegostoku, ważnych obiektów miejskich, czy szkół, w których pracowała.

Pozycję, wymagającą oddzielnego wymienienia, stanowi „Pamiętnik Nauczyciela. Wspomnienia z lat 1941-1944” (opracowany w 1946 roku i, na potrzeby konkursu ogłoszonego przez ZNP w 1957 roku, uzupełniony o kilka wersji wspomnień). Jest to unikatowe i niewątpliwie cenne źródło dotyczące tajnego nauczania na Białostocczyźnie, bo opracowane przez jego bezpośrednią organizatorkę. Maria Kolendo, na zakończenie, napisała w nim znamienne, doskonale charakteryzujące jej osobowość zdania: „Pamiętnik Nauczyciela. Wspomnienia z lat 1941-1944” (opracowany w 1946 roku i uzupełniony o kilka wersji wspomnień na potrzeby konkursu ogłoszonego przez ZNP w 1957 roku). Maria Kolendo napisała w nim na zakończenie: „Przysyłając swój pamiętnik, chciałam przekazać historykowi polskiemu materiał, świadczący o tym, że i Białostocczyzna wzięła udział w walce z okupantem, jaką istotnie było tajne nauczanie. Jednocześnie pragnęłam ten pamiętnik poświęcić tym wszystkim nauczycielom, którzy zginęli na posterunku, nie doczekawszy się ustąpienia okupanta i Wolnej Polski”²⁹.

Kilkanaście lat po jej śmierci Rada Miejska Białegostoku, mocą Uchwały XXXVI/293/96 z 27 maja 1996 roku, nazwała jedną z nowo projektowanych ulic na Bagnówce imieniem Marii Kolendo³⁰.

²⁹ APB, *Materiały Marii Kolendo*, sygn. 68, k. 78, pisownia oryginalna.

³⁰ M. Kietliński, J. Maciejczuk, T. Fiedorowicz, *Białostockie ulice i ich patroni*, Białystok 2012, s. 171; B. Samarski, *dz. cyt.*, s. 206-207.

Odnaczenia państwowe:

1. Medal 10-lecia Polski Ludowej wydany przez Radę Państwa 22.07.1954 r.
2. Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski wydany przez Radę Państwa 22.07.1957 r.
3. Złota Odznaka Związku Nauczycielstwa Polskiego przyznana uchwałą Plenum Zarządu Głównego ZNP 9.11.1963 r.
4. Medal pamiątkowy z okazji 200. rocznicy utworzenia Komisji Edukacji Narodowej przyznany 14.10.1973 r.
5. Odznaka „Zasłużony Białostoczczyźnie” przyznana przez Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku 15.10.1974 r.

Artykuły o tajnym nauczaniu autorstwa M. Kolendo:

1. *Gdyby „Miś” umiał opowiadać*, [w:] *Szkoła w konspiracji. Wspomnienie uczestników tajnego nauczania*, oprac. M. Kozakiewicz, S. Brzozowski, Warszawa 1960, s. 293-316.
2. *Z dziejów tajnego nauczania w latach okupacji 1941-1944. Skróty materiałów do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1941-1944) na terenie okręgu białostockiego*, Białystok 1966 (maszynopis).
3. *Oświata i tajne nauczanie w Białymstoku w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, red. J. Antoniewicz, J. Joka, t. II, Białystok 1970, s. 61-92.
4. *Tajne nauczanie na Białostoczczyźnie*, „Nowa Szkoła: miesięcznik społeczno-pedagogiczny”, Warszawa 1971, s. 22-24.
5. *Szkolnictwo polskie w powiecie Bielsk Podlaski w okresie okupacji (1941-1944)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, Rok XV 2(56)1972, s. 209-231.
6. *Tajne nauczanie w byłych powiatach wołkowyskim i grodzieńskim w latach okupacji hitlerowskiej (1941-1944)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, Rok XVII, 3(65)1974, s. 379-413.
7. *Tajne nauczanie na terenie powiatu grajewskiego*, [w:] *Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego*, red. H. Majecki, t. II, Warszawa 1974, s. 173-195.
8. *Tajne nauczanie w okresie II wojny światowej w Sejneńskim*, [w:] *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, red. J. Jaskanis, t. II, Warszawa 1975, s. 307-332.
9. *Konstanty Kosiński (1893-1952)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, Rok XVIII, 1(67)1975, s. 51-64.
10. *Michał Motoszko (1887-1961)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, Rok XXIV, 1(91)1981, s. 69-79.

Bibliografia:

Źródła:

1. Konstanty Kosiński, *Z karty żałobnej. Ś.p. Władysław Jerzy Kolendo*, „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Brzeskiego”, Rok XIV, (2)120/1937, s. 95.
2. *Kuratorium Okręgu Szkolnego w Białymstoku (1944-1950)*, Archiwum Państwowe w Białymstoku, zespół numer 77.
3. *Materiały dotyczące szkolnictwa ([1898] 1919-1939)*, Archiwum Państwowego w Białymstoku, zespół numer 353.
4. *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, Archiwum Państwowe w Białymstoku, zespół numer 750.

Opracowania:

1. Kietliński M., J. Maciejczuk, T. Fiedorowicz, *Białostockie ulice i ich patroni*, Białystok 2012.
2. Kolendo M, *Oświata i tajne nauczanie w Białymstoku w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, red. J. Antoniewicz, J. Joka, t. II, Białystok 1970, s. 61-92.
3. *Kolendo Maria*, [w:] *Słownik Biograficzny Kobiet Kultury. Białystok i województwo podlaskie*, cz. I, red. M. Dajnowicz, M. Siedlecki, W. Wróbel, Białystok 2017, s. 130-110.
4. Samarski B., *Maria Kolendo (1894-1980)*, [w:] B. Samarski, J. Danieluk, *Znani – Nieznani*, Białystok 2016, s. 175-207.
5. Samsel A., *Maria Kolendo (1894-1980) – nauczycielka, dokumentalista, publicysta, społecznik*, [w:] *Związki i organizacje nauczycielskie w okresie PRL-u*, red. P. Gołdyn, Kalisz 2017, s. 7-21.
6. Sztachelska-Kokoczko A., *Maria Kolendo i jej spuścizna aktowa*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. XXIX, z. 2, 1986, s. 206-214.
7. Tomczonek Z., *Maria Kolendo – pedagog i działacz społeczny (1894-1980)*, „Białostoczczyzna” 4/56/1999, s. 135-142.
8. Tomczonek Z., *Marianna Maria Kolendowa (1894-1980) – nauczycielka*, [w:] *Słownik biograficzny białostocko-lomżyński*, z. 1, red. A.Cz. Dobroński, Białystok 2002, s. 70-74.

7-ми классовое частное
женское учебное заведение
I разряда
с курсом женской гимназии
Министерства Народного Просвещения

Наталию Поразинской
в г. Варшаве.

Свидетельство
Водыńska Мария

родившаяся 25-1-1894 года
исповедания римско-католического
вероисповедания 1909 года
на основании экзамена
в первый класс

семиклассного частного
женского учебного заведения
I разряда
с курсом женской гимназии
Министерства Народного Просвещения

Наталию Поразинской
в г. Варшаве.

объявляясь в силу ее мнения и
имея в 1912 году окончила
полный курс учения в вышеупомянутом
окончательное испытание.

7-ми классовый частный
научный женский
I разряда
с курсом гимназии женского
Министерства Ошвіаты

Наталиі Поразинській
в Варшаві.

Swiadectwo
Wodzyńska Maria

urodzona 25-1-1894 roku
wyznania rzymsko-katolickiego
przyjęta 1909 roku
na zasadzie egzaminu
do klasy piątej

siedmioklasowego prywatnego
zakładu naukowego żeńskiego
I rzędu
z kursem gimnazjum żeńskiego
Ministerjum Oświaty

Natalii Porazińskiej
w Warszawie.

uczęszczała do tegoż przez trzy lata
w roku 1912 ukończyła
całkowity kurs nauk i złożyła
egzamin ostateczny.

Świadectwo ukończenia przez Marię Wodzyńską (Kolendo) 7-klasowego prywatnego zakładu naukowego żeńskiego I rzędu z kursem gimnazjum żeńskiego Ministerium Oświaty Natalii Porazińskiej w Warszawie, 1912 r.; Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 1, k. 1.

INSPEKTOR SZKOLNY

Ostrów dnia 29 lipca 1919 r.

Okręgu Ostrowskiego

ZAŚWIADCZENIE

p. Marja Wodzyńska, nauczycielka
w Dmochach-Wochach okręgu Ostrowskim uczęszczała
na wakacyjny kurs metodyczno-pedagogiczny
w Ostrowiu, trwający od d. 1 lipca do d. 29 lipca r. 1919
i brał czynny udział we wszystkich pracach, programem tego kursu ob-
jętych.

Wykładający

Jan Górniewicz
Stefano Sieroski

Inspektor szkolny
Okręgowy

M. Wodzyńska

Drak. J. Bariana.

Zaświadczenie o ukończeniu przez Marię Wodzyńską (Kolendo)
wakacyjnego kursu metodyczno-pedagogicznego, 29 lipca 1919 r.;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespól numer 750, sygnatura 10, k. 1.

Państwowa Komisja Egzaminacyjna dla czynnych
a niewykwalifikowanych nauczycieli szkół powszechnych

Nr. *740/20*

w *Łowicy*

ŚWIADECTWO
z egzaminu uzupełniającego

Pan/ka *Wodzyńska Maria*
urodzona a dnia *25 kwietnia 1894* roku w *Warszawie*
w powiecie *Przemyski* wyznaniu *Przym. Łatki*
nauczycielka szkoły powszechnej w *Łowicy* gm. *Łowicki*
w powiecie *Ostrowskim* na podstawie przedłożonego świadectwa
z rozporządzenia Ministerstwa W. R. i O. P. z dnia
21 lutego 1919 r. w Warszawie

została dopuszczona do egzaminu uzupełniającego w myśl § 1 punktu 2c i § 9 art. 22
Ustawy z dnia 27 maja 1919 r. o ustaleniu i wynagrodzeniu nauczycieli publicznych szkół
powszechnych (Dziennik Praw Państwa Polskiego Nr. 44 z r. 1919), zmienionej ustawą
z dnia 18 grudnia 1919 r. (Dziennik Ustaw Rz. P. Nr. 2 z r. 1920) i włożył go w dniu
dzisiejszym z wynikiem następującym:

- z języka polskiego i literatury polskiej . . . . .
- z historii polskiej . . . . .
- z geografii Polski . . . . .
- z pedagogiki z psychologii . . . . . *b. dobrze*
- z dydaktyki z metodyka . . . . . *dobrze*
- z dziejów szkolnictwa polskiego . . . . . *b. dobrze*

Na zasadzie powyższych wyników i przedstawionych świadectw Komisja Egzaminacyjna stwierdza, że Pan/ka *Wodzyńska Maria*
uzyskała... poziom porównany kwalifikacje naukowe w myśl art. 2, punktu a Ustawy
z dnia 27 maja 1919 r. o ustaleniu i wynagrodzeniu nauczycieli publicznych szkół
powszechnych.

w *Łowicy* dnia *17 kwietnia* 1920 roku.

Przewodniczący Komisji
Egzaminacyjnej *A. Kozłowski*

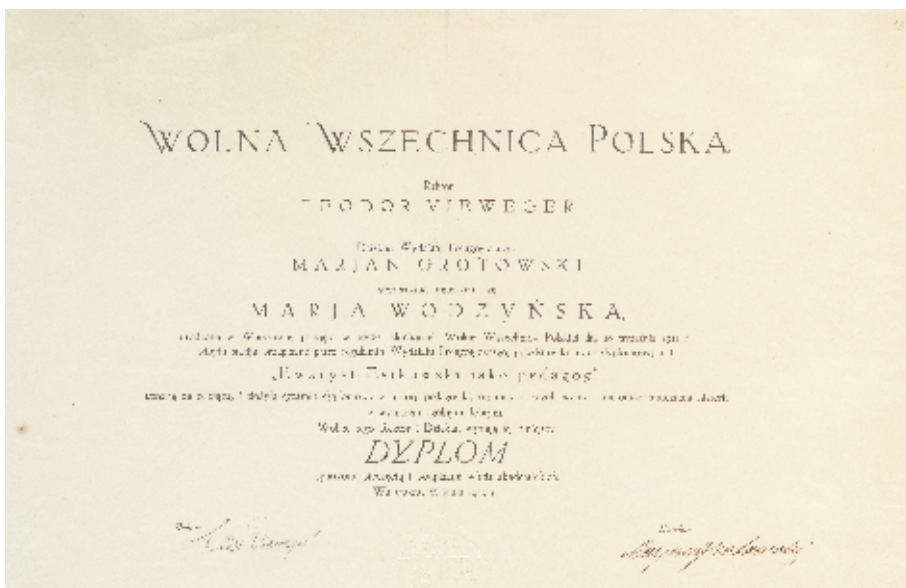
Inspektor Szkolny

A. Orzechowski

SKALA OCEN: bardzo dobrze, dobrze, dostatecznie, niedostatecznie.

Druk 5. Kolonia, Warszawa 1919.

Świadectwo Państwowej Komisji Egzaminacyjnej dla czynnych
i niewykwalifikowanych nauczycieli szkół powszechnych, 17 kwietnia 1920 r.;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 3, k. 8.

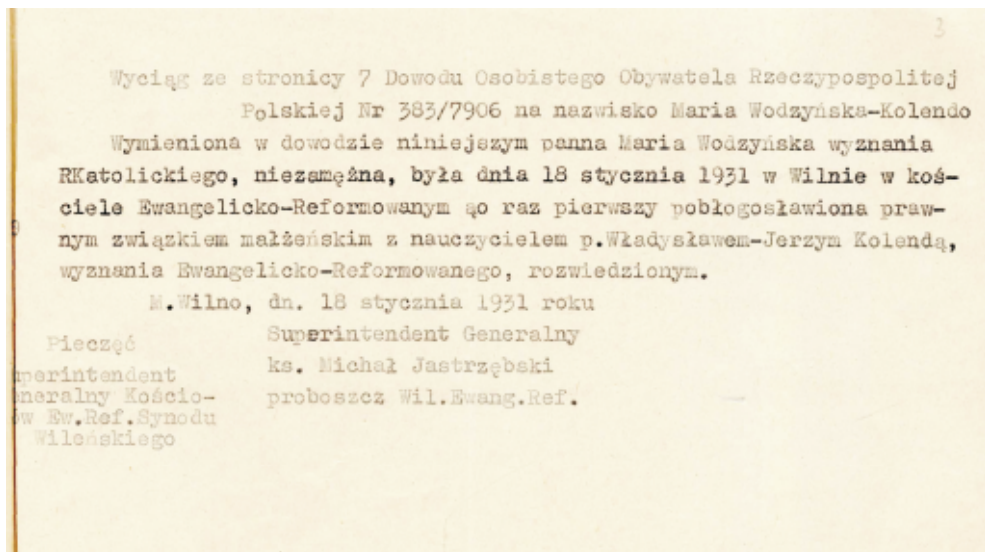
Dyplom ukończenia przez Marię Wodzyńską (Kolendo) Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, 28 maja 1929 r.; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 6, k. 12.

Poświadczenie obywatelstwa polskiego, wystawione Marii Wodzyńskiej (Kolendo) przez wojewodę białostockiego, 17 listopada 1928 r.; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 15, k. 2.

Dowód osobisty Marii Kolendo, na s. 3 widoczny dokładny rysopis właścicielki dokumentu, okres międzywojenny; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 14-1, s. 2 i 3.

Wyciąg ze strony 7 Dowodu Osobistego Obywatela Rzeczypospolitej Polskiej Nr 383/7906 na nazwisko Maria Wodzyńska-Kolendo dotyczący zawarcia związku małżeńskiego z Władysławem Jerzym Kolendo 18 stycznia 1931 r.; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 15, k. 3.

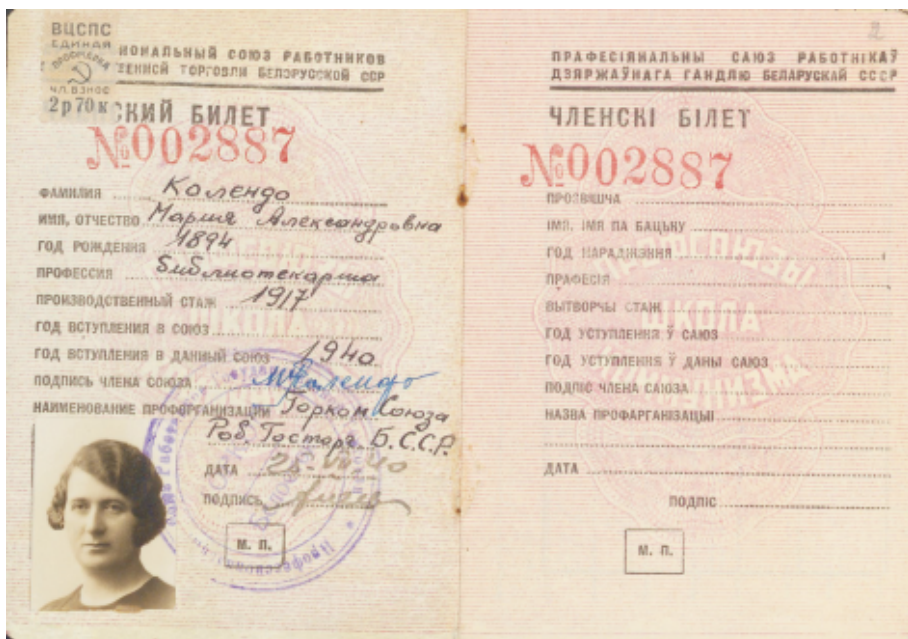

Władysław Kolendo, mąż Marii Wodzyńskiej (Kolendo), okres międzywojenny.

Legitymacja tymczasowego nauczyciela państwowego gimnazjum w Pińsku, wydana przez Kuratorium Okręgu Szkolnego Brzeskiego w Brześciu nad Bugiem, 1 kwietnia 1935 r.;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 14-3.

Legitymacja Związku Zawodowego Pracowników Państwowego Handlu BSRR, wystawione na nazwisko Marii Aleksandrowny Kolendo, 25.07.1940 r.;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 14-5.

CENTRALNY URZĄD SZKOLENIA ZAWODOWEGO

VI.RK.2133/51 - 2343

DYPLOM

Na podstawie art. 15 i 16 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dn. 21 października 1932 r. o kwalifikacjach zawodowych do nauczania w szkołach i na kursach zawodowych (Dz. U. R.P. Nr 91, poz. 774), zmienionego dekretem z dn. 28 lipca 1948 r. (Dz. U. R.P. Nr 36 poz. 254) oraz § 11 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 21 czerwca 1949 r. (Dz. U. R.P. Nr 40 poz. 283)

ob. **MSZ K O L E N D O M A R I A**

urodzona d. dnia 25 stycznia 1894 roku w Warszawie,

otrzymuje dyplom nauczyciela, _____, uprawniającej do _____

nauczania: **historii w szkołach zawodowych wszystkich stopni.**

Prezes

[Handwritten signature]

Warszawa, dn. 3 maja 1951 r.

Dyplom potwierdzający uprawnienia nauczania historii w szkołach zawodowych wszystkich stopni, wystawiony przez Centralny Urząd Szkolenia Zawodowego w Warszawie, 3 maja 1951 r.;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 13, k. 6.

Białystok, dnia 12 maja 1972 r.

DECYZJA

o zmianie imienia

Na podstawie art. 2 i art. 7 ustawy z dnia 15 listopada 1956r.
o zmianie imion i nazwisk /tekst jednolity Dz.U. z 1963 r.
Nr.59 poz. 328/ oraz art. 97 KPA - Wydział Spraw Wewnętrznych
Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku po rozpatrzeniu
podania ob. Marianny Kolendo

o r z e k a

zmianę imienia ob. Marianny Kolendo urodzonej w dniu 25 stycznia
1894 r. w Warszawie, córki Aleksandra i Augustyny zd. Jamiołkowska,
zam. w Białymstoku ul. W. Wasilewskiej 35 m 5, na imię:

" M A R I A "

Od decyzji niniejszej służy stronie odwołanie do Urzędu Spraw
Wewnętrznych Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białym-
stoku za pośrednictwem Wydziału Spraw Wewnętrznych Prezydium
Miejskiej Rady Narodowej w Białymstoku w terminie czternastu
dni od dnia jej doręczenia.

Stosownie do przepisu art.113 § 4 pkt 1 KPA decyzja podlega
wykonaniu przed upływem terminu do wniesienia odwołania, po-
nieważ jest zgodna z żądaniem wszystkich stron.

Opłatę skarbową w wysokości zł 300 pobrano na podstawie § 18
rozporządzenia Rady Ministrów z dn. 23."3.1970 r./Dz.U.Nr.7
poz. 59/

Otrzymuje:

Ob. Marianna Kolendo
zam. B-stok, ul. W. Wasilewskiej 35 m 5

Zygmunt Piętka
Kierownik Wydziału
Spraw Wewnętrznych

Nr.rej. 16

Legitymacja
 № 135573

Nr rejestr. Oddz. ....

Nr kartoteki 12746
 Nazwisko **Kolendo**
 Imię **Maria**
 Data urodz. **25.01.1894**
 Adres **B-ślk. Kasilkenko 35***
ul. Rejzora 91 m. 80 m. 8
 Data przyznania i Nr renty **11.26.30**
 Data i Nr orzec. KIZ-u **20.6.75**
2 grupy
 Grupa inwalidzka **2.105.1975**
 Data wstap. do Zw. **2.105.1975**
 Data wystawienia leg. **2.105.1975**

Maria Kolendo
 (własnoręczny podpis)

(podpis)
 Kiezcęć
 okraja

— 3 —

Legitymacja Członkowska Zjednoczonego Związku Emerytów Rencistów i Inwalidów,
 wystawiona Marii Kolendo 21 maja 1975 r.;
 Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 14-6.

Pierwsza Rada Miejska Białegostoku. 7 września 1919 roku Władysław Kolendo i Konstanty Kosinski zostali wybrani do Rady Miejskiej Białegostoku I Kadencji;
Alba miasta Białegostoku (1838-1944), zespół numer 64, sygnatura 134.

Nauczyciele i maturzyści Żeńskiego Gimnazjum Realnego w Białymstoku (fotografia wykonana w 1919 r., w trakcie przeprowadzenia pierwszych po wyzwoleniu Białegostoku, egzaminów maturalnych). W pierwszy rzędzie trzeci od prawej siedzi – ks. Stanisław Hałko; w drugim rzędzie drugi z lewej – Konstanty Kosiński; czwarty z lewej – Władysław Kolendo, mąż Marii Kolendo; *Materiały dotyczące szkolnictwa ([1898] 1919-1939), zespól numer 353, sygnatura 19.*

Białymstok, Rynek Kościuszki w okresie międzywojennym;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespól numer 750, sygnatura 24-8.

Maria Kolendo z nauczycielami: Idą Sawicką i Kazimierzem Sawickim na tle gmachu szkolnego,
Białystok, okres międzywojenny;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 16-4.

Maria Kolendo z uczennicami, okres międzywojenny,
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 16-7.

Nauczyciele i uczniowie Szkoły Handlowej w Białymstoku (czwarta od lewej siedzi – Maria Kolendo, szósty od lewej – dyrektor Witold Antonowicz, siódmy od lewej – ks. Antoni Zalewski, drugi od prawej – Kazimierz Sawicki), okres międzywojenny;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 23.

Maria Kolendo z uczniami Szkoły Handlowej w Białymstoku, okres międzywojenny;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 24-53.

Nauczyciele oraz uczniowie klas IA i IB w roku szkolnym 1929/1930, Szkoła Handlowa w Białymstoku,
okres międzywojenny; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 24-57.

Wycieczka nauczycieli i uczniów Szkoły Handlowej w Białymstoku, Gdynia, 3 września 1929 r.;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 24-66

Maria Kolendo i Ida Sawicka wraz z uczennicami w trakcie uroczystości na Rynku Kościuszki w Białymstoku, okres międzywojenny; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 24-101.

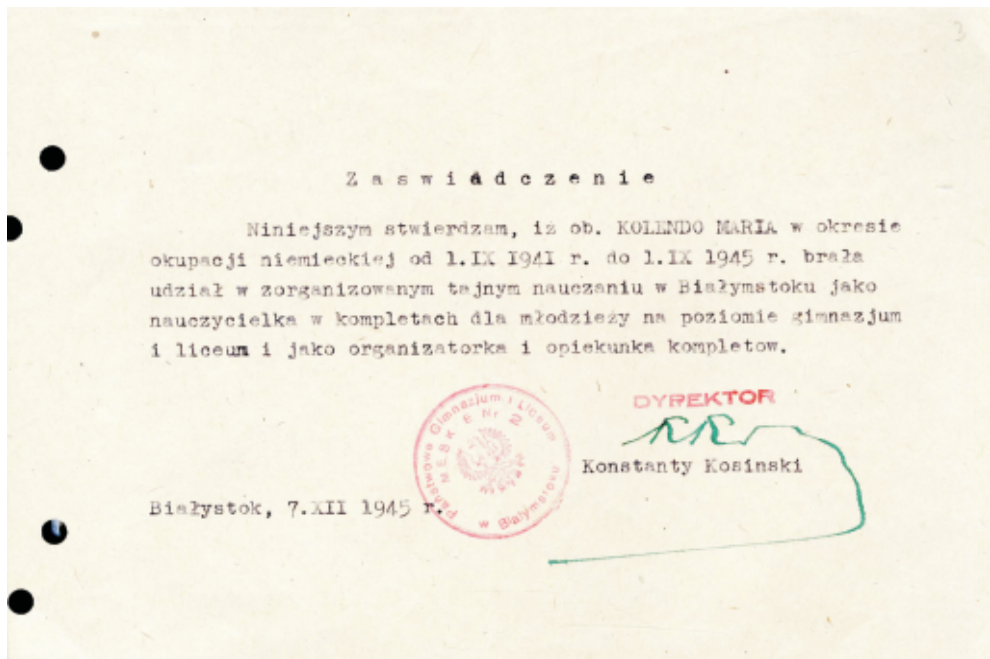
Maria Kolendo z uczniami, okres międzywojenny;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 24-82.

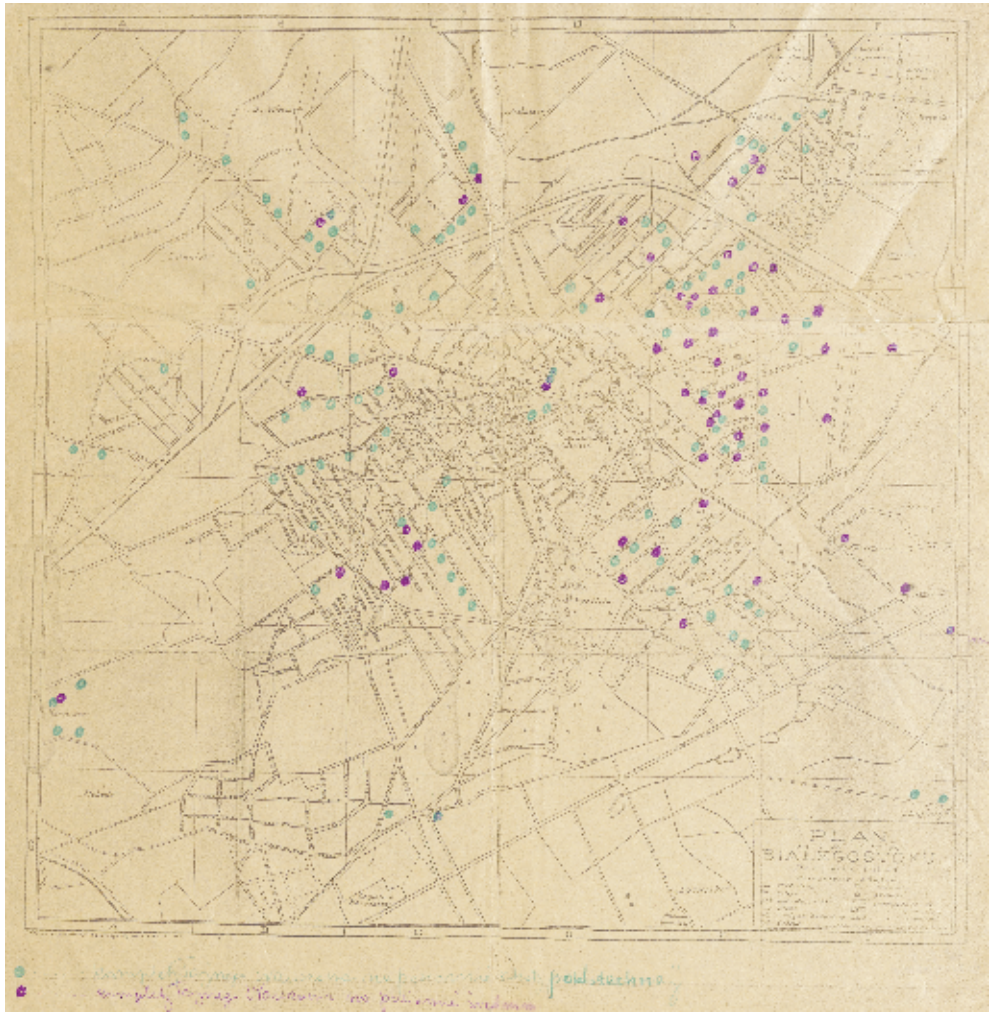
Uczennice w trakcie zajęć z obrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej, 1934 r.;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 24-10.

Rada Pedagogiczna Liceum i Gimnazjum im. Anny z Sapiehow Jablonowskiej w Bialymstoku, w dolnym rzędzie, pośrodku siedzi Maria Kolendo, okres międzywojenny; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 35-2.

Zaświadczenie o udziale Marii Kolendo w organizowanym w Białymstoku tajnym nauczaniu, wystawione przez Dyrektora Państwowego Gimnazjum i Liceum nr 2 w Białymstoku Konstantego Kosińskiego, 7 lipca 1945 r.; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 11, k. 3.

Plan Białegostoku z zaznaczonymi miejscami kompletów tajnego nauczania na poziomie szkoły powszechnej i średnim; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 168.

W okresie okupacji hitlerowskiej nauczycielstwo polskie dokonywało czynów, które w dziejach oświaty i kultury stanowią jedną z najpiękniejszych kart. Pragnąc dzieje tych walk polskiego nauczyciela i polskiego dziecka wydobyc z zapomnienia i przekazać potomności, jako dokument niezniszczalnej siły narodu, Redakcja „Głosu Nauczycielskiego” ogłasza konkurs na pamiętnik p. t.

TAJNE NAUCZANIE

WARUNKI KONKURSU

W konkursie mogą wziąć udział czynni i emerytowani nauczyciele i oświatowcy (także pracujący obecnie w innym zawodzie), jak również b. jeńcy obozów hitlerowskich, którzy w obozach obok legalnej oświaty prowadzili oświatę tajną.

Praca konkursowa może być autentycznym pamiętnikiem, zbiorem wspomnień lub jednym tylko wspomnieniem. Objętość prac: tematyka, forma itp. — dowolne.

TERMIN NADSYLANIA PRAC UPLYWA 15 LUTEGO 1957 R.

Prace należy opatrzyć godłem i założyć do nich kopertę oznaczoną tym samym godłem. Do koperty należy włożyć kartkę z czytelnie wypisanym imieniem i nazwiskiem oraz adresem.

Autorom pamiętników uznanych przez

Jury za najlepsze zostaną przyznane następujące nagrody:

I w wysokości	3 000 zł
Dwie II	po 2 000 zł
Trzy III	„ 1 500 zł
Cztery IV	„ 1 000 zł

Ponadto pomiędzy autorów wyróżnionych prac zostaną rozdane nagrody w postaci 30 cennych książek.

Autorzy pamiętników, które zostaną opublikowane w „Głosie Nauczycielskim” (w całości lub wyjątkach), otrzymają honoraria autorskie według przyjętych stawek autorskich bez względu na to, czy otrzymali nagrodę, czy nie.

Skład Jury oraz termin ogłoszenia wyników konkursu zostanie podany przed upływem terminu nadsyłania prac, tj. przed 15 lutego 1957 r.

Ogłoszenie przez redakcję „Głosu Nauczycielskiego” konkursu na pamiętnik pt. „Tajne nauczanie”,
14 października 1956 r.

TAJNA OSWIATA
LATACH OKUPACJI NIEMIECKIEJ NA
BIALOSTOCZYZNIE

PAMIETNIK NAUCZYCIELA

Wspomnienia z lat 1941 - 1944

Białystok, w lutym 1957 roku

Strona tytułowa egzemplarza wspomnień Marii Kolendo „Tajna oświata w latach okupacji niemieckiej na Białostocczyźnie. Pamiętnik nauczyciela. Wspomnienia z lat 1941-1944”, zgłoszonego na konkurs o tajnym nauczaniu; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 68.

W Y K A Z

osób, których podpisy na zaświadczeniach, stwierdzających udział w zorganizowanym tajnym nauczaniu na terenie Okręgu Szkolnego Białostockiego w okresie okupacji niemieckiej są niarodajne przy weryfikacji:

B I A Ł Y S T O K

- Ob. KOLENDO MARIA - Dyrektorka Państwowego Gimnazjum i Liceum dla Dorosłych w Białymstoku
Ob. KOSIŃSKI KONSTANTY - Dyrektor Państwowego Gimnazjum i Liceum Męskiego Nr.2 w Białymstoku
Ob. GOSZYST SEVERIN - Kierownik p.s.p. Nr.2 w Białymstoku
Ob. Dr. BROCKIŃSKI RYSZARD - p.o. Wizytatora w Kuratorium O.S.B.

Ł O Ń Z A

- Ob. OSIECKA STANISŁAWA - Dyrektorka Państwowego Gimnazjum i Liceum w Łonży.
Ob. WISŁOŃNIK FRANCISZEK - Inspektor Szkolny w Łonży.

W Y S O K I E M A Z O W I E C K I E

- Ob. CZARNOHORSKA RÓŻA - nauczycielka p.s.p. obecnie w Krakowie.

Wykaz osób, które przeszły weryfikację szkolnej działalności konspiracyjnej okresu okupacji niemieckiej; Kuratorium Okręgu Szkolnego w Białymstoku (1944-1950), zespół numer 77, sygnatura 52, k. 2.

Pamiętnik z 1941 i 1944 r.

22. VI 1941 r.

3

Głok. Dwa - pierwsze odgłosy śladów ornatu, ostre, mijały samoloty niemieckie. Wyprawy się z Torke, głonyk buki się rymie. H'isod loko-
wi mości pomieszczenia i nieatque dany. H'lykie
haki bawb mcaupel fmer Niesseri, H'rysey ka-
cew dnyemy się H'ieni. Pówe ueruecá sygnij-
tene uoje. H' goding rokiuy somiekie emakuj-
i bme la pauike fmer cety okiei. Jest so for-
wale uierka H' meroxamii.

23. VI 1941 r.

Noe skiszyra do 3 byta spokofua. H'peliimuy 4 pred-
poloji ne uieui. Duskuseji somieka. Ruessuie uas
i ostnelnamie bwe. Cete uierko spokoiue signy-
cia Niesseri. Totudue uierue iel, mreeoi lei-
mie. Cety diui' raduek H'lepoi. Kauswede dleka

24. VI 1941 r.

Póra, bechi'tenie. Mabo nyska, fmer soldatowy
brak niadausoi. Dwaormyemy sig. H' d'wase la-
ueta samolot uierueki fmelcei. D'nyuy perime-
ra uierueu.

Fragment pamiętnika Marii Kolendo; Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 16.

Ksiądz Stanisław Halko, jeden z organizatorów tajnego nauczania w Białymstoku, fotografia portretowa, brak daty; *Materiały dotyczące szkolnictwa ([1898] 1919-1939)*, zespół numer 353, sygnatura 19.

Maria Kolendo, 1972 r.; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 149-4.

Konstanty Kosiński, organizator polskiego szkolnictwa na terenie Białegostoku, radny Rady Miejskiej Białegostoku I Kadencji, redaktor naczelny „Dziennika Białostockiego”, w latach 1935-1939 – dyrektor Państwowego Gimnazjum im. Adama Mickiewicza w Prużanach, organizator tajnego nauczania w Białymstoku w okresie okupacji niemieckiej; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 149-5.

Mieczysław Unger, uczeń kompletu tajnego nauczania, urodzony 8 grudnia 1922 r. w Warszawie; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 151-1.

Zaświadczenie

Niniejszym stwierdzam, iż Unger Mieczysław, urodzony 8 grudnia 1922 roku w Warszawie, złożył w czerwcu - lipcu 1939 roku egzamin dojrzałości (licencjum ogólnokształcące - typ humanistyczny) przed Państwową Komisją Egzaminacyjną w składzie: Kosinski Konstanty - przewodniczący, Ks. Siczek Stanisław - egzaminator z religii i języka łacinskiego, Pietrasz Czesław - egzaminator z języka polskiego i przededytyki filozofii, Kolendo Maria - egzaminatorka z historii i zagadnień życia współczesnego, Pietraszowa Antonina - egzaminatorka z języka francuskiego, Kafel Jakub - egzaminator z matematyki i fizyki z chemią.

Po przeprowadzeniu egzaminów pisemnych i ustnych Państwowa Komisja Egzaminacyjna ustaliła następujące oceny:

Religia — bardzo dobrze,
Język polski — bardzo dobrze,
Język francuski — bardzo dobrze,
Historia — bardzo dobrze,
Matematyka — dobrze.

KKM

Przewodniczący Państwowej Komisji Egzaminacyjnej
Lh, d. 20 Lipca 1939.

Fotokopia zaświadczenia złożenia egzaminu dojrzałości przez Mieczysława Ungera. Zaświadczenie było antydatowane na dzień 20 lipca 1939 r., ale egzamin rzeczywiście przeprowadzony został 4 lipca 1943 roku w okresie okupacji niemieckiej;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 150-9.

Dom rodzinny Berty Szaykowskiej (lekarki i społecznika, wieloletniej dyrektor i organizatorki Biblioteki Naukowej Akademii Medycznej w Białymstoku) przy ul. Mazowieckiej 7 w Białymstoku. W roku 1943 odbyła się w nim pierwsza tajna matura; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 154-1.

Dom małżeństwa Wroczyńskich przy ul. Staszica 6 w Białymstoku, w którym, w okresie tajnego nauczania, odbywały się egzaminy maturalne; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 154-3.

Dom przy ul. Traugutta 15 w Białymstoku, w którym odbywały się tajne lekcje prowadzone przez I. Banaszyk; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 154-9.

Dom przy ul. Wasilkowskiej 21 w Białymstoku, w którym mieściła się piekarnia, spełniająca również funkcję tajnego przejścia do siedziby Okręgowej Komisji Oświaty i Kultury. Na górnej kondygnacji budynku tajne lekcje prowadziła Eugenia Krassowska; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 154-11.

Uczniowie, zespół licealny na lekcji biologii, prowadzonej przez Janinę Gątkiewiczową, Białystok 1943 r.; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 155-2.

**MUZEUM HISTORII
POLSKIEGO RUCHU REWOLUCYJNEGO
w Warszawie**

Warszawa, dnia 3 stycznia 1968 r. 8
Plac Dzierżyńskiego 1
Tel. 20-49-96, 20-27-26

Ob. Maria Kolendo
Białystok ul. Wasilkowska 35 m5

1 d. 20/25/08

Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego uprzejmie prosi o wypożyczenie materiałów posiadanych przez Panią a dotyczących tajnego nauczania w okresie okupacji. Organizujemy wystawę poświęconą temu tematowi i zależy nam bardzo na przedstawieniu jak największej ilości eksponatów. Interesujemy nas z tego okresu fotografie, książki, skrypty, kartki z pytaniami i wszelkie zapiski dotyczące nielegalnego nauczania. Będziemy bardzo wdzięczni za spełnienie naszej prośby.

Dyrektor
Janina Balcerzak
mgr Janina Balcerzak .

Prośba Muzeum Polskiego Ruchu Rewolucyjnego o wypożyczenie posiadanych przez Marię Kolendo materiałów dotyczących tajnego nauczania, Warszawa, 3 stycznia 1968 r.; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 80, k. 8.

M U Z E U M
H I S T O R I I P O L S K I E G O
R U C H U R E W O L U C Y J N E G O

zaprasza

NA OTWARCIE WYSTAWY
POŚWIĘCONEJ 25 ROCZNICY
POWSTANIA

ZWM

I

XX-LECIA
ZJEDNOCZENIA RUCHU
MŁODZIEŻOWEGO
P.T.

**WALKA
NAUKA
PRACA**

które odbędzie się

w dniu 25 IV 1968 r. o godz. 17⁰⁰

w gmachu Muzeum
Plac Dzierżyńskiego 1

Zaproszenie na otwarcie wystawy poświęconej 25. rocznicy powstania ZWM i XX-lecia
Zjednoczenia Ruchu Młodzieżowego pt. „Walka Nauka Praca”, Warszawa, 1968 r.;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 80, k. 25-2.

Maria Kolendo-
Białystok
ul. Wasilkowska 35 m. 5

Białystok, 23.III 1966

Feliks Szycha

Białystok
ul. Matejko 8 m. 6

Szanowny Panie Kolego !

Pracuję obecnie nad historią tajnego nauczania w Białymstoku i w Okręgu. Materiały do tej pracy opieram na swoich wspomnieniach własnych oraz kolegów, którzy chętnie służą mi pomocą w tej pracy. Właśnie w związku z tym chciałabym również i Pana Kolegę prosić o pomoc, która konkretnie przedstawia się w sposób następujący:

Czy Sz. Kolega prowadził komplety tajnego nauczania w latach 1941-1944, a jeśli tak, to przy jakiej ulicy?

Ile było dzieci w tych kompletach w każdym roku oddzielnie? Może Sz. Kolega przypomni sobie, kto uczył na sąsiednich ulicach i ile mniej więcej było dzieci w tych kompletach.

Powyższe informacje są mi potrzebne, bo chcę w swojej pracy podać dane statystyczne odnośnie liczby dzieci objętych tajnym nauczaniem. Następną sprawą jest następująca. Czy Kolega zna nauczycieli muzyki, którzy uczyli tajnie gry na fortepianie lub na skrzypcach, bo i ten rodzaj nauczania był niebezpieczny, a mimo to nauczyciele odważnie uczyli? Czy Kolega brał udział w zebraniu kierowników szkół podstawowych w sierpniu 1941 r., zorganizowanym przez Stadtverwaltung /Zarząd Miasta/, które prowadził Włodzisław Kuzniecow, p.o. obowiązki naczelnika Wydziału Kultury i Oświaty przy Zarządzie Miejskim?

Może Sz. Kolega wolałby odpowiedzieć na te pytania ustnie, to proszę uprzejmie odwiedzić mię. W każdą niedziela siedzę w domu, a gdyby Sz. Kolega chciał przyjść w dniu powszednim, to z wyjątkiem środy jestem każdego wieczora w domu.

Jeszcze raz bardzo proszę o spełnienie mej prośby i serdeczne pozdrowienie koleżeńskie.

Z wyrazami szacunku

wyp. Marawickie, dn. 13. VI - 66r.

Strawiona Pani!

Postaramy się choć w minimalnej części spełnić Pani prośbę, przesyłając kilkanaście nazwisk nauceycieli, biorących udział w tajnym nauceeraniu na terenie naszego miasta i najbliższej okolicy. Załącz chyba od siebie:

✓ 1) Dworakowska Zofia ucyta w kompleksie - 25 dzieci	
2. Madrzyński Jan - Wyp. Mar	20 "
3. Wiśniewski Ludwik - " -	15 "
4. Morawska - " -	20 "
5. Kiecki Stefania - ucyta w Osipach Wydzianach była zaręczona psami przez hitlerowców i potakoro no - ucyta 20 dzieci	
✓ 6. Marchelka Lotadystawa wieś - dęptki Brym - 20 dzieci	
✓ 7. Briśko Genowefa, obecnie Tortowska - Brzozi Brzoziński v	
8. Czajkowska Zofia - " - stare	"
✓ 9. Karimierska Zwa wieś Klukowo	20
✓ 10. Kiecki Leon - " -	10
11. Karczmarek Bolesława " Jabłonka	30
12. Łatuska Stanisław - " -	20
13. Łatuska Kuziśłauy - " -	10
14. Dworakowska Zofia " Dworaki Łaski - ucyta	15
15. w ponurghnych mieszkaniach ze względu na berpicaraiswa	
15. Kowalski Stefan - wiośy Olmanka -	30
16. Pawłowski Edmund - Kalinowo Nowe	30
17. Pawłowska Zofia - Kalinowo Grosnowo	30
	17 - 205 } 18-344
	1 - 9 } 335

Może ucyta jeszcze więcej osób, ale udało mi się zdobyć tyle nazwisk. Wśród są już koledy zmarli.

Łęszę podrowienia i zęszę owoenęj pracy.

Zofia Dworakowska

39
Poznań, 4 I 1973 r.

Szanowna Pani!

W odpowiedzi na list Pani podaję wiadomości mi dane odnośnie tajnego nauczania w Klichowicach i w Wysokiem-dół.

Klichowice to wieś należąca do Kreskomszanada Diełsk-Pod. gm. Wysokie-dół.

W latach 1941-42 prowadzono w niej z naszym dziećmi nauczanie w Klichowicach w zakresie szkoły podstawowej, w której było 15 dzieci. Na początku 1943 r. zamieszkałszy w Wysokiem-dół.

Za zgodą Komisara niemieckiego nauczyciel białoruski Bazyli Kłieka odwołał szkołę białoruską od I-VII kl.

On zaproponował nam pracę w tej szkole. Do szkoły zapisywało się dzieci białoruskie i polskie z których utworzono klasę jednoklasową pod nadzorem psychologa. Zarządzeniem dalszej organizacji klas był niemożliwy.

Za zgodą kierownika p. Kłieki prowadziliśmy tajną szkołę w j. polskim na poziomie szkoły podstawowej.

Stała władz niemieckich była to szkoła naszego przedmiotu w j. białoruskim i niemieckim według podanego programu. W tajnej szkole byli następujący nauczyciele: 1. Leokadia Replowa. 2. Touan Ryłoka

3 p. Prochowska (nazwa noc panistany i nie
wiecej gdzie jest)

4 p. Zaczynska Albina s.p. Zamuda Wlad.

W klasach bylo od 8-12 polskich dzieci.
Szkoła ta opracowanie skladała troch a poniewaz
zblizal sie front Komisarz nie dal zerowienia na
dalnie jej prowadzenie

P. Zaczynska jako repatriantka wyjechała do Włoc
ul. Kwiatorowa 2 - Od 2-eh lat nie mam wiadomosci

O p. Zamule nie wie nic.

Diruph. naukowcy nie wiedzą czy nie
nie. Wiele pracowalo w urzedach wiezniolub
niekiedy wyjechalo.

Na terenie Myskiego-dit. arenkowskiej stród nam
zypielki za Niemcami nie bylo.

Tyle tylko mozeiny Panu podac:

Przypominam sobie pewien szczegol. Muzylam w Kł. K
historii i w pewnej chwili zamieszkanym, ze do szkoły
wchodzily Komisarz i 2-eh zambadawow ta chwile
odwrocily sie drzwi do mojej klasy, ale uslyszeli
proszkly wiezniolubow spiewanym przed drzwiami

W planie byla to lekcia j. wiezniolubow
i na Facobach lezaly senyly z tego przedmiotu
Lekcia historii udala sie

Z pozdrazaniem
L. Rytkowa

*Studia i Materiały do
dziejów miasta Białegostoku,
t. II, Białystok 1970*

MARIA KOLENDO

OSWIATA I TAJNE NAUCZANIE W BIAŁYMSTOKU
W OKRESIE OKUPACJI HITLEROWSKIEJ

Просвещение и тайное обучение в г. Белосток во время
гитлеровской оккупации

Education and Clandestine Teaching at Białystok
during Hitler's Occupancy

Wstęp

Przy opracowaniu historii tajnej oświaty w okresie okupacji niemieckiej na terenie miasta Białegostoku nie można oprzeć się na dokumentach pochodzących bezpośrednio z tego okresu czasu. W warunkach konspiracyjnych ograniczono prowadzenie dokumentacji szkolnej albo nie prowadzono jej wcale. Jeśli istniała, uległa zniszczeniu w różnych okolicznościach. Również nie zachowały się w archiwum Kuratorium OSB dotyczące Białegostoku odpowiedzi na ankietę, przeprowadzoną w 1946/47 r. w sprawie tajnej oświaty. Ankieta rozesłana w 1961 r. przez Komisję Historyczną przy Okręgowym Zarządzie ZNP w Białymstoku dała niewielkie wyniki. Niewiele też materiałów udało się znaleźć w dokumentach Komisji Weryfikacyjnej II instancji Kuratorium OSB, która rozpatrywała odwołania w sprawach związanych z zaliczeniem nauczycielom okresu pracy w zorganizowanym tajnym nauczaniu.

Należało oprzeć się na relacjach osób, które brały udział w tajnym nauczaniu. Zbierałam je bądź w drodze ustnych wywiadów, bądź też w drodze korespondencyjnej. Pomagała mi w tej pracy Stefania K a w i k ó w n a, przed wojną nauczycielka szkoły powszechnej w Białymstoku, która później brała udział w tajnym nauczaniu. Pewne relacje zdobywali członkowie Kółka Historycznego przy Technikum Ekonomicznym im. M. Kopernika w Białymstoku pod kierunkiem mgr Eugenii H o m a n. Uzgodniłam także część materiału z E. L i t w i n o w i c z e m, uczestnikiem tajnego nauczania, który brał czynny udział w ratowaniu inwentarza szkół zlikwidowanych.

Ważną rolę odegrały moje własne wspomnienia. Od początku byłam

98

Fragment wydrukowanego na łamach „Nowej Szkoły. Miesięcznika Społeczno-Pedagogicznego”, opracowanego przez Marię Kolendo artykułu „Oświata i tajne nauczanie w Białymstoku w okresie okupacji hitlerowskiej”, 1970 r.; *Materiały Marii Kolendo (1912-1980)*, zespół numer 750, sygnatura 98, k. 1.

Kochana Mamo!

8

Tekst podoba mi się bardzo. Jest bardzo treściwy, swięty i jasny. Potrzebna jest zmieszać ogólna ilość faktów na tych kilkunastu stronach.

Przekroczyłaś jednak ilość stron. W sumie jest to 14-15 stron. Aby redakcja nie ingerowała, trzeba to trochę skrócić. Pewne rzeczy wykreślić. Ten sam problem tego ^{musisz} ~~musisz~~ dane dotyczące ilości nauczycieli i uczniów na poszczególnych terenach podać w przedstawieniu tabelarycznym. (Nowa tabela stasze ^{została tabela})
Mimo, że artykuł musi być trochę skrócony trzeba dodać ze dwa zdania o nauczaniu na poziomie szkoły średniej na wsi.

Przy przepisywaniu pisać normalnie 30-31 wierszy na stronę. Pisanie po 40 wierszy nie może być, bo takich maszynopisów drukarnie nie przyjmują. W rezultacie tekst będzie przepisywany w redakcji i okaza się, że ma więcej stron. Sama masz ^{przepisywać} po 30-31 wierszy mając coś na marginesie. Możesz również dać taki margines, jak teraz, mając po drugiej stronie pisal 31 wierszy. Nie wyciągaj tej ^{tytuł} ~~tytuł~~ - - dla adresowania pierwszych listów

o
o

*Dr Henrykowi Majaszkow,
Dr Jeronowi Hojnowi okregu
Archiwum Państwowego w
Białymstoku cudotka*

MARIA KOLENDO
Białystok

SZKOLNICTWO POLSKIE W POWIECIE BIELSK PODLASKI W OKRESIE OKUPACJI (1941 — 1944)

Badając historię oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej na poszczególnych obszarach ziem Polski, możemy zaobserwować wiele podobnych zjawisk. Wszędzie spotykamy się z przejawami tych samych ogólnych zasad polityki władz hitlerowskich, zmierzającej do kulturalnej degradacji narodu polskiego. I wszędzie też nauczyciele w poczuciu obowiązku patriotycznego podejmowali tajne nauczanie w sposób spontaniczny, nie komunikując się przeważnie z byłymi władzami szkolnymi czy miejscowymi organizacjami politycznymi. Wszędzie stosowano te same formy i sposoby konspirowania nielegalnych kompletów oraz wszędzie występowały podobne trudności dydaktyczno-metodyczne.

Między poszczególnymi obszarami ziem Polski istniały jednak dość poważne różnice w konkretnych posunięciach władz hitlerowskich, jak też w warunkach pracy i formach organizacyjnych tajnego nauczania. Dlatego też w badaniach nad historią oświaty polskiej w okresie okupacji należy zwrócić również uwagę na specyfikę warunków pracy w poszczególnych rejonach Polski. Inaczej bowiem układała się ona na obszarze Generalnej Guberni, inaczej na ziemiach włączonych do Rzeszy. Pewne różnice możemy też zaobserwować zajmując się historią oświaty¹ na terenie

¹ Niniejsze opracowanie oparte jest na wynikach ankiet z r. 1946, opracowanych przez Kuratorium OSB i Zarząd Okręgu ZNP w Białymstoku, przechowywanych w Archiwum Kuratorium, oraz ankiet rozesyłanych przez Komisję Historyczną przy Zarządzie Okręgu ZNP w Białymstoku w r. 1961, znajdujących się w Archiwum ZNP. Ankiety z r. 1946 są zdekompletowane. Z terenu pow. bielskiego zachowały się w Kuratorium 52 ankiety (brak jest zupełny ankiet z Bielska Podlaskiego), a na ankiety Komisji Historycznej ZNP z r. 1961 odpowiedziało tylko 6 osób. Najwięcej informacji dostarczyły zbierane w latach 1965—1968 relacje osób biorących udział w tajnym nauczaniu, których nazwiska podaję w przypisach. Chciałabym złożyć im serdeczne podziękowanie za okazaną mi pomoc. Jedyną opublikowaną relacją jest pamiętnik Romualdy Łukasiewicz pt. *Boćki — wioska — „spokojna” (Szkoła w konspiracji)*, Warszawa 1960, s. 317—323. Zob. też M. Kolendo, *Z dziejów tajnego nauczania w latach okupacji 1941—1944. Skróty materiałów do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1941—1944) na terenie okręgu białostockiego*, Białystok 1965, s. 43—47 i in. (maszynopis powielany).

110

Maria Kolendo

TAJNE NAUCZANIE W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ W SEJNEŃSKIM

Подпольное обучение на Сейненщине во время II мировой войны
Conspirational schooling in the Sejny district during the Second World War

Tajne nauczanie na ziemiach polskich zajętych przez Niemców w okresie II wojny światowej (1939-1945 r.) kształtowało się różnie, w zależności od sytuacji politycznej, jaka panowała na poszczególnych terenach, jak i od stopnia terroru stosowanego przez okupanta wobec miejscowej ludności.

Ze strony niemieckiej brak jest dokumentów świadczących o regulowaniu spraw szkolnictwa polskiego dla poszczególnych ziem polskich, wyodrębnionych przez okupanta. Znane są tylko ogólne instrukcje w sprawie traktowania ludności byłych obszarów polskich, uzupełnione wypowiedzią H. Himmlera z 1940 r. i dalszymi dyrektywami Hitlera¹. Należy przypuszczać, że opierając się na nich władze administracyjne odrębnych jednostek politycznych na okupowanych ziemiach polskich samodzielnie rozwiązywały problem szkolnictwa polskiego na swoich terenach.

W Generalnej Guberni okupant zlikwidował wyższe uczelnie i szkoły średnie, pozostawiając niższe szkoły zawodowe i niższe klasy szkoły powszechnej. W programach nauczania pozbawione one jednak zostały nauki historii Polski, geografii, literatury i śpiewu pieśni polskich. W oparciu o te jawne i legalnie pracujące szkoły rozwinął się w Generalnej

¹ O stosunku Niemców do szkolnictwa polskiego w czasie II wojny światowej patrz: Fragmenty memoriału w sprawie traktowania ludności byłych polskich obszarów z rasowo-politycznego punktu widzenia, opracowane przez dra E. Wetza i dra G. Hechta (z 25 listopada 1939 r.), Fragmenty z opracowania H. Himmlera, szefa SS Rzeszy (z 15 maja 1940 r.), Wyjątki z Dyrektyw Hitlera (z 2 października 1940 r.), s. 123, 125, 130, 147, 167, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Polsce”, t. IV, Warszawa 1948.

MATERIAŁY DO DZIEJÓW
ZIEMI SEJNEŃSKIEJ, T. II, 1975

Fragment wydrukowanego w „Materiałach do dziejów ziemi sejneńskiej” artykułu pt. „Tajne nauczanie w okresie II wojny światowej w Sejneńskim”, pióra Marii Kolendo, 1975 r.;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 131, k. 1.

48

ZWIĄZEK NAUCZYCIELSTWA POLSKIEGO
MIEJSKA RADA ZAKŁADOWA
W BIAŁYMSTOKU

ul. M. Curie Skłodowskiej 3, 15-959 Białystok

Telefon: 21976

Konto bankowe: Narodowy Bank Polski II O/M Nr 150-9-1624

Białystok, dnia 2.XII.1974r.

Kol. Maria Kolendo

Od. stuzyma w tymu dniu Odznaki „Zasłużony Białostoczczyźnie”

Miejska Rada Zakładowa ZNP w Białymstoku organizuje posiedzenie plenarne MRZ z następującym porządkiem dziennym:

1. Otwarcie posiedzenia.
2. Odznaczenia regionalne i związkowe.
3. Sprawozdanie z ~~działalności~~ realizacji funduszu socjalnego Wydziału Oświaty i Wychowania za rok 1974.
4. Sprawozdanie z działalności socjalnej MRZ ZNP w 1974r.
5. Przedstawienie Projektu programu realizacji funduszu socjalnego w 1975r.
6. Dyskusja i wnioski.
7. Zatwierdzenie Projektu programu.
8. Odczytanie i przyjęcie uchwały.

Plenum odbędzie się 16 grudnia 1974r. o godz. 17,00 w Klubie Nauczyciela przy ul. Kościelnej 9.

Ze względu na ważność omawianych spraw obecność jest konieczna.

Sekretarz MRZ ZNP
H. Lewicki
H. Lewicki

Przew. MRZ ZNP
J. Stojdzińska
J. Stojdzińska

Dokument informujący o wyznaczonym terminie wręczenia Odznaki „Zasłużony Białostoczczyźnie”, przyznanej Marii Kolendo przez Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku 15.10.1974 r.;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 162, k. 48.

Projekt wykonania Izby Pamięci Narodowej Tajnego Nauczania przy Szkole Podstawowej im. Nauczycieli Tajnego Nauczania.

1/ uwzględnić przynajmniej 2 kąciki dla powiatów: np. Łomżyńskiego i Białej pow. Białek Podlaski - względnie dołączyć eksponaty nie tylko wymienionych powiatów, ale i z innych powiatów terenu Białostoczczyzny.

2/ Ukławić zwiędającym przegląd literatury dotyczącej historii tajnego nauczania, ulokowanej w gablotach, zawierające eksponaty o tematyce: aktywny udział nauczycieli w zbieraniu materiału rzeczowego do historii tajnego nauczania na Białostoczczyźnie. Będą to artykuły drukowane lub maszynopisy powielane, artykuły o poszczególnych powiatkach, głosy prasy mówiące o wartościach naszej pracy i w związku z rocznicami dzielącymi nas od chwili Wyzwolenia do amawianego dziesięćlecia.

U w a g a. Należy postarać się o wykonanie gablot na wzór tych, jakie znajdują się w hallu, gdzie mieści się kancelaria Szkoły. Są tam połączone 2 gabloty i 3 w całość. Dla nas będą potrzebne o takich rozmiarach, jakie pozwoli na to miejsce jeszcze wolne, a więc mogą to być pojedyncze, łączone po 2 lub 3 gabloty.

- 3 / Moim zdaniem należy w pierwszym rządzie wykonać mapę Białostoczczyzny i miasta Białegostoku, lokując je pod szklaną.
- 4/ Należy inaczej rozplanować kącik z ludźmi reprezentującymi społeczeństwo nasze i stosunek ich do tajnego nauczania.
- 5/ Z lewej strony list z naturzami tajnego nauczania - karta tytułowa skryptów z historii do nauki w kl. II Liceum, opracowana przez chłopców, którzy znajdują się wśród wymienionych na listach.
- 6/ Opracować kącik: ratowanie mienia szkolnego /kultury polskiej/ przez nauczycieli /Ferencowicz, Litwinowicz, Rybarczykowa, Krasuska z Ełku /ostatnio/.
- 7/ wykonać planszą dotyczącą stosunku Niemców do szkolnictwa polskiego i kultury polskiej.
- 8/ uzupełnić plansze młodzieżowe.

195/1982

M. Kolendo

de. W. K. Kolendo

Fragment dokumentacji dotyczącej opracowanego przez M. Kolendo projektu Izby Pamięci Nauczycieli Tajnego Nauczania, 1978-1980 r.;
Materiały Marii Kolendo (1912-1980), zespół numer 750, sygnatura 159, k. 66.

Grób Marii Kolendo, Cmentarz Farny w Białymstoku, widok obecny.

Uchwała Rady Miejskiej w Białymstoku
z dnia 27 maja 1996 r.

o zmianie nazwy ulicy w obszarze zabudowy ulicznej.

W przedmiotym art. 10 ust. 2 pkt 13 Statutu Miasta Białego
z dnia 27 maja 1990 r. zmieniono nazwę ulicy z dnia 1976 r. na 13,
początek ulicy, w następujący sposób:

§ 1.

- 1. obszar projektowany ulicą zabudowy w całości zabudowy
zabudowy w całości zabudowy w całości zabudowy
  - 1) ulicy o nazwie: Nr 1 - Antoniowa Głazka
  - 2) ulicy o nazwie: Nr 2 - Władysław Kozłowski
  - 3) ulicy o nazwie: Nr 3 - Władysław
  - 4) ulicy o nazwie: Nr 4 - Superintendenta
  - 5) ulicy o nazwie: Nr 5 - Antoniego Głazka
  - 6) ulicy o nazwie: Nr 6 - Karły - Jaszczak
- 2. obszar projektowany ulicą zabudowy w całości zabudowy
  - 1) ulicy o nazwie: Nr 7 - Antoni Głazka
  - 2) ulicy o nazwie: Nr 8 - Maria Kolenda
  - 3) ulicy o nazwie: Nr 9 - Seweryn - Władysław
  - 4) ulicy o nazwie: Nr 10 - Antoni Głazka
  - 5) ulicy o nazwie: Nr 11 - Zymona - Władysław
  - 6) ulicy o nazwie: Nr 12 - Karły
  - 7) ulicy o nazwie: Nr 13 - Władysław
- 3. obszar projektowany ulicą zabudowy w całości zabudowy
  - 1) ulicy o nazwie: Nr 14 - Antoni Głazka

§ 2.

Wykonanie zmian w planie miejscowym w obszarze zabudowy ulicznej

§ 3.

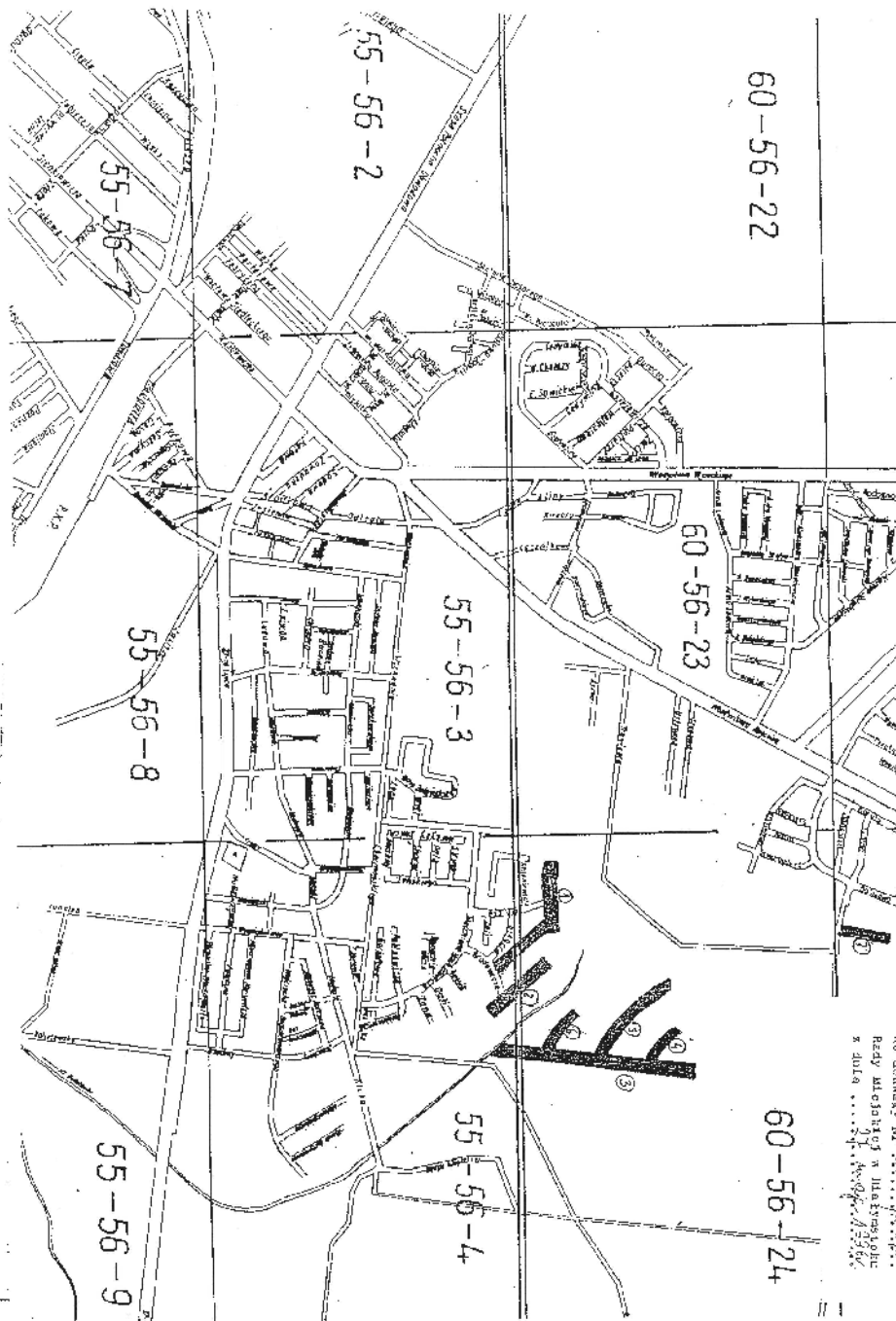
Uchwała wchodzi w życie z dniem 1 czerwca 1996 r. i
zostaje ogłoszona w Dzienniku Urzędowym.

W Białymstoku, dnia 26.05.1996 r.

Wojciech Kozłowski
Prezydent Miasta Białego
Zdzisław Kozłowski
Wiceprezydent Miasta Białego
Zdzisław Kozłowski
Wiceprezydent Miasta Białego

Wojciech Kozłowski
Prezydent Miasta Białego
Zdzisław Kozłowski
Wiceprezydent Miasta Białego

Uchwała Rady Miejskiej w Białymstoku powołująca ulicę imienia Marii Kolendo, 27 maja 1996 r.
- w zbiorach Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

Załącznik nr 2 do uchwały Rady Miejskiej z 27 maja 1996 r., na szkicu (pod numerem 2) widoczna jest planowana ul. Marii Kolendo – w zbiorach Urzędu Miejskiego w Białymstoku.

Maria Kolendo (1894-1980), z domu Wodzyńska, w czasach okupacji niemieckiej działająca pod pseudonimem „Hera”, znana jest w lokalnej świadomości przede wszystkim jako wybitna pedagog, społecznik, a także – czy raczej przede wszystkim – jako inicjatorka i niestrudzona organizatorka tajnego nauczania na Białostocczyźnie. Jest to niewątpliwie prawda i jako taką staraliśmy się ją w prezentowanej publikacji ukazać. Mniej natomiast osób wie, iż Kolendo była również niezwykle skrupulatną dokumentalistką historii białostockiego szkolnictwa. Z naciskiem, rzecz jasna, na okres okupacji i kształtowania struktur edukacji, nazwijmy to, podziemnej. Choć dodać od razu należy, iż w jej pracy badawczej równie poczesne miejsce zajmuje także i dwudziestolecie międzywojenne, okres jej młodości, czas początków pracy dydaktycznej. W wyniku prowadzonej przez kilka dziesięcioleci kwerendy Kolendo zgromadziła znaczny zasób dokumentów, wspomnień, korespondencji, również fotografii, odzwierciedlających proces kształtowania się systemu szkolnego w Białymstoku, zapoczątkowany po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Obrazując jego rozwój właściwie do lat 80-tych XX wieku. Spuścizna ta w całości – co prawda już po śmierci Kolendo, ale zgodnie z jej wolą – trafiła do zasobu Archiwum Państwowego w Białymstoku, dzięki czemu dziś, w czterdziestą rocznicę śmierci tytułowej bohaterki, możemy ją zaprezentować szerszemu odbiorcy.

* * *

